ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ
ԿԱՄ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ»

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Յետ հրատարակութեան յանձնելու Դաւիթ Բէկի պատմութեան այն մասը՝ որ բաղուած էր ականատես վկաներու աւանդած հաղորդումներէն (Ձեռ. թիւ 2685)*, այժմ հրապարակ կ'ելլէ, դարձեալ՝ առաջին անգամ ըլլալով, Ղափանի հերոսական պատերազմներուն (1722–1728) համապատում բնագիրը, խմբագրուած՝ Մխիթար Արբահօր առաջին աշակերտներէն Սեբաստացի Հ. Ղուկաս Վրդ. Ստեփանոսեանի կողմէ, 1737ի ատենները (Ձեռ. թիւ 620):

Ուրախ ենք հաղորդելու՝ որ շուտով լոյս պիտի տեսնէ բոլորը Բազմավէպի «Հայագիտական Մատենաշար»ի թիւ 12 հատորիկով, ուր պիտի զետեղուին, ցարդ հրատարակուածներէն զատ, կարեւոր Ցաւելուածներ ալ. պիտի տրուին նաեւ բաղդատական սիւնակներ՝ Արգար Գուլամիրեանցի 1871ի հրատարակութեան հետ համեմատելով ներկայ բնագիրը:

Հատորին պիտի կցուին անձնանուններու եւ տեղանուններու ցանկեր, ինչպէս նաեւ ընդարձակ մատենագիտութիւնը՝ ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերու մեր ազատագրական շարժումին շուրջ կատարուած գրականութեան մասին, զոր օգտագործած է Մեծարգոյ Հ. Սամուէլ Վրդ. Աբրամեան՝ պատրաստելու համար հատորին ընդարձակ Ցառաջաբանը:

Գիրքը լոյս պիտի տեսնէ 1978 թուականի ընթացքին, Դաւիթ Բէկի մահուան 250ամեակին առիթով (1728–1978), որպէս պատուոյ յուշարձան՝ ազգային մեծ հերոսի պայծառ անունին, հայրենասիրական վառ զգացումներով:

ԽՄԲ.

*) Տե՛ս «Բազմավէպ» ՃԼԵ. (1977), թ. 1–2, էջ 298–324:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ
Բ. ՕՐԻՆԱԿ
(Մտնդրն. Ս. Ղազարու, Ձեռագիր թիւ 620)

ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ ԲՆԱԳԻՐ
ԽՄԲԱԳՐԵՑ
Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՍՏԵՓԱՆՈՍԵԱՆ

2ա ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ[1]

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Թէ ո՞րպէս եւ վասն է՞ր եղեւ մուտն Դաւթի Պէկին ի Ղափան[2], եւ թէ զի՞արդ ելին միացան ընդ նմա բնակիչք գաւառին եւ ընդդէմ դարձան Թուրքաց:

Ի ժամանակին՝ յորժամ զօրացան ազգն Աղուանից Թուրքաց, ի կողմանս Հնդկաց՝ ի Ղանտահար գաւառին, եւ յարձակեցան յաշխարհն Պարսից՝ ասպատակաւ աւար հարկանել, մինչեւ ի գալ պաշարել նոցա եւ առնուլ զՍպահան քաղաք եւ սատակել զՇահ Հիւսէին արքայն Պարսից, որ եղեւ յամի Տեառն 1721, եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀ:

Ի յայս եւ ի սոյն ժամանակի, ի հիւսիսոյ Հայոց՝ Լակզի Թաթարքն ի կողմանս Հայոց եւ Աղուանից արշաւեցին, եւ ըղձիւղորէսն[3] Դանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար առին, եւ զԱղուլեցին ի Մուսապէկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու ըստանին, | *եւ զամենայն զօրաւոր դիմակացան սատակեցին, եւ ժողովուրդս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին, զորոց չունիմք յայսմ վայրի[4] մի ըստ միոջէ պատմել:*

2բ

1. Ձեռ. ԽԱՓԱՆՑԻՈՑ:
2. Ձեռ. Խափան:
3. Ձեռ. զգիւղորէսն: Այսուհետեւ միշտ կ'ուղղենք այսպէս:
4. Ձեռ. երկու անգամ կրկնած է վայրի բառը:

© National Library of Armenia

Եւ կամ[5] *թէ զի՞արդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակիչացն Գուղարացւոց*[6] *եւ Ուտացւոց՝ ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, զունդ կազմեցին, զէն զգեցան, պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատ կազմեցին առ Թարթար գետովն, ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իւրեանց. որք եւ զանուն առին այսու եւ կոչեցան մեծ Սղնախ մինչեւ ցայսօր:*

Եւ թէ ո՞րպէս հարին վանեցին թէ՛ զԼազկին, թէ՛ զՊարսիկն եւ թէ՛ զՕսմանցին՝ ոչ ունիմք գրել. այլ միայն զիմբելոյն Հայոց յեօթնաբերդեան գաւառին Ղափանու[7] *եղելոցն ձեռն արկանեմք պատմել:*

Ցամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի[8] *եղերորդի հայկազեանս թուականի, յորժամ լուան բնակիչք եօթնաբերդեան գաւառի Ղափանու զասպատակն եւ զաւերումն Գանջու եւ Շամախու, Հայք եւ Պարսիկք առ հասարակ խռովեցան, եւ զահի հարեալ սասանեալ տաղնապէին, եւ իբրեւ ամիսս երկու կամ երեք երթեւեկս առ միմեանս առնել ի միմեանց կասկածէին. զի զանձինս իւրեանց առ հասարակ ի խնամոց հան-*
3ա *րական ընտանի խնամակալութեան | լքեալս տեսանէին. վասն այսորիկ քաղաք ի քաղաքէ, ազգ յազգէ, եւ իշխան յիշխանէ կասկածանս թշնամութեան կրեալ տաղնապէին: Ահա՛ զսոյնպիսի աղէտս չարեաց եւ սոքա կրէին:*

Արդ՝ ի սոյնպիսի աւուրս դառնութեան սասանութեան, ոմն Ստեփանոս անուն, ի Հայոց ազգէ, Վանքեցի, ի կողմանցն Կալերու, խորհուրդ ի մտի դնէր՝ անցանել ի Սիսան գաւառ, եւ գնալ հասանիլ յաշխարհն Վրաց, ի քաղաքն Մցխիթ, առ Շահնաւուզ իշխանաց իշխանն Վրաց, եւ խնդրել ի նմանէ զայր մի տալ Ղափանու ի զօրագլուխ, եւ հրաման տալ նմա զօրաժողով լինելոյ եւ զերկիրն ի թշնամեաց պահելոյ. զի զայս ոչ ոք ի սոսկականացն իւրովի առնել համարձակէր. ապա եթէ ոք առնէր, ժողովուրդն զնա իբրեւ ապստամբեալ ի տէրութենէ՝ ի բաց մերժէր: Այլ իշխանն Վրաց մեծ էր, եւ զայսպիսի զօրագլուխ կացուցանել նմա ածկ էր: Իսկ թէ որո՛վ մարթասցի ըզհայցուածն իւր առաջի իշխանին արժանաւոր ցուցանել, խորհեցաւ սուտ գիրս յանուն յիսուն արանց տանուտերանց Ղափանու յօրինել, եւ ըստ նմանութեան իւրաքանչիւր կնքոց նոցա զկնիքս քանդակել, եւ զայն գիր նոքօք կնքեալ հաստատել: Եւ

5. Ձեռ. կամաց (երկրորդ այբին վրայ դրած է երկու կէտ):
6. Ձեռ. Գուքարացւոց:
7. Ձեռ. Խափանու: Այսուհետեւ միշտ կ'ուղղենք այսպէս:
8. Ձեռ. եօթասներորդի:

3բ *օրինակ հայցուածոց*[9] *հրովարտակին այս ինչ էր. | «Տուր մեզ, տէր, զայր մի՝ լինիլ մեզ զօրապետ, զի հրամանաւդ լիցի մեզ այս օրինաւոր, եւ մեք զզօրսն հոգամք պատրաստել, եւ նոքօք զպաւառն մեր ի թշնամեաց աներկեւան առնել»:*

Եւ դնաց Ստեփաննոս, եւ եհաս ի Մծխիթ քաղաք, յանդիման եղեւ իշխանին Վրաց, եւ զոյժ[10] *տուեալ նմա յաղագս նախայիշատակեալ քաղաքացն, պատմեաց նմա եւ զամենայն վըտանգս եւ զխռովութիւնս, զահ եւ զերկիւղ ժողովրդեանն Ղափանու, եւ մատոյց նմա զհրովարտակն՝ զոր արարեալ էր յանուն տանուտերանցն: Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն, զոր յանուն նոցա հայցէր. եւ կոչեալ զԴաւիթ Պէկն Մծխիթացի, ի հայկազեանս տոհմէ, ետ նմա զիշխանութիւն երթալ յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Ղափան, զօրաժողով լինել անդ, եւ պահել զերկիրն Հայոց: Եւ նա յերեսաց իշխանին Վրաց, եւ եկն էհաս յաշխարհն Սիւնեաց յամի Տեառն 1722 եւ ի թուին Հայոց Ռ.ՃԾ.Հ.Ա. եւ բանակեցաւ ի սահմանս Սիսան գաւառին, ի դեղեցիկ դաշտավայրն յայն երեքգագաթեան, որ ի յայլասեռից կոչի Իւչթէփէ:*

Եւ ինքն Դաւիթ ազնուական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զօրաւոր բանիւք եւ գործովք, տեղեակ դրոց, նախանձայոյզ բարեաց ազգի, եւ
4ա *վրէժխնդիր | վնասակարաց նորա, սոյնպէս եւ ամենայն հետեւողք*[11] *իւր. զի իբրեւ ելանէր նա յերկրէն Վրաց*[12]*, առ նա ժողովէին ամենայն ազգ զօրութեանց յամենայն կողմանց գաւառին, որք լսէին զնմանէ, արք իբրեւ չորեք հարիւրք, որք նեղեալք եւ տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ այլազգեաց, արք՝ որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի աղատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն այլազգեաց, արք՝ որոց մինն հալածէր զհաղարս, եւ երկուքն՝ զբիւրս:*

Արդ՝ զառաջինն հարկանելով էհար Դաւիթ զՂարաչօղլու[13] *կոչեցեալ Թուրքն ի յՈւչթէփէն: Եւ ապա անտի եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն որ կոչի Շնհեր, եւ կոչեալ առ ինքն զառաջնորդն Տաթեւու՝ պատմեաց նմա թէ յինչ բանս, յինչ խորհուրդս եկեալ է, եւ ասէ. Զնջելով ջնջեցից զամենայն այլազգիս յերկրէ աստի յայսմանէ. եւ ժողովեաց առ ինքն զարսն*

9. Ձեռ. հայացուածոց:
10. Ձեռ. գուժ:
11. Ձեռ. հետեւողք:
12. Ձեռ. Վարաց:
13. Ձեռ. զՂարաչօղլու գրած է նախ. ապա երկրորդ ղ տառը երկու կէտերու մէջ առնելով (ասիկա նշան է սրբագրութեան), վրան գրած է ռ:

© National Library of Armenia

Շնհերու, եւ էհար ասպատակեաց զզիւղորէսն Թուրքաց եւ ժառանգեաց զստացուածս նոցա:

Իբրեւ զայն տեսանէին երեսուն եւ երկու ճիւանչիր կոչեցեալ ցեղն Թուրքաց, ի միասին գային, ժողովէին, գունդ կազմէին, եւ դիմէին ի վերայ Դաւիթ Պէկին: Եւ նա ել ընդ առաջ նոցա ի յՈւչթէփէն, եւ ետես ի հեռուստ զզօրսն Թշնամեաց՝ զի էին իբրեւ վեշտասան հազար: Էառ ընդ իւր իբրեւ զչորեք-
4բ հարիւր ընտիր զօրս, | ի վերայ յարձակեցաւ, յաջ եւ ահեակ կոտորելով խրամատեաց զզօրս նոցա. բայց պատերազմն ոչ շուտով վճարեցաւ, այլ տեւեաց իբր զաւուրս երկուս կամ երիս. եւ յետ երրորդ աւուր՝ ապա ի սպառ էհար եւ վանեաց զնոսա, յուսալով յողորմութիւնն Աստուծոյ, եւ էառ զամենայն ինչս նոցա՝ զղէն, զսուր, զերիվար եւ զամենայն աղխս նոցա:

Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն իւր ի չէնն որ կոչի Քուրթլար, եւ էհար զայն, եւ էառ զամենայն ստացուածս նոցա:

Արդ՝ լուր եղեւ ամենայն բնակչացն Ղափանու, թէ Դաւիթ Պէկն եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծաւ քաջութեամբ, եւ հասանէին առ նա յամենայն կողմանց. զառաջինն դիմէր գալ առ նա Թորոս՝ սակաւ արամբ, եւ առնոյր ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, եւ դառնայր ի Զաւնդուր՝ յերկիրն իւր, ընդ իւր առեալ նաեւ զՊայնտուր զօրավարն Դաւթի:

Յետ այսորիկ գային առ նա զօրք իւրեանց որդիքն Մաղայ մելիքին Ճիւղայու, որ եւ կոչի հին Ճիւղայ՝ ի Գողթան գաւառին, եւ որդիքն Տիլէնչի մականուանելոյն. եւ սոքա ամենեքեան գային, խառնէին եւ յաւելանային ընդ զօրսն Դաւթի՝ իբրեւ երկուս հազարս արանց զօրաւորաց:

5ա Ընդ այսու ժամանակաւ մելիք ոմն Տաթեւու էր ուրացող[14], որ յառաջն կոչիւր Դաւիթ, բայց յետոյ անօրինեալ ի հաւատս իւր, ինքն եւ ամենայն տուն իւր, կոչեցաւ անուն Պաղրի, եւ որդիք նորա ամենեքեան եղեն Շահ Ղուլի: Սա իբրեւ զղալն Դաւթի լսէր, զարսն Տաթեւու առ ինքն ժողովէր, ամուրս կանգնէր եւ խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւթի Պէկին: Հապա եւ Դաւիթ Պէկն զզօրսն ժողովէր, գունդ կազմէր, գայր հասանէր ի վերայ նորա, զամուրսն պաշարէր, եւ յետ երկուց աւուրց զայն զբռամբ ածէր, եւ զնա եւ զամենայն ինչս նորա կալեալ ածէր ի Շնհեր, եւ անդ հրամայէր նմա զաւուրս երկոտասան, ի մէջ եկեղեցւոյն, յանդիման ամենեցուն ասել բարձր ձայնիւ զառածս զայս առակաց՝ թէ «Լոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն,

14. Ձեռ. ուրացող: Այսուհետեւ միշտ կ'ուղղենք ող:

վա՛յ ուրացողին». եւ ապա հատանէ զգլուխ նորա. եւ ինքն գայ բնակի ի Տաթեւ:

Ապա հրեշտակս առաքեաց ի Հալիձոր առ տէր Աւետիսն, եւ առ մելիք Փարսադան աներ նորա, եւ ասէ. Եկայք միաբանեցարուք ընդ մեզ, զի ի բաց հանցուք զԹուրք բնակիչս ի միջոյ. եւ նոքա ոչ եկին: Եւ յամին երկրորդի, յետ գալստեան Դաւթի ի Ղափան, եւ յաւուրս քառասնորդաց պահուց՝ ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին, ել ի վերայ Զաւնդուր երկրին կուսա-
5բ կալն Ղափանու, եւ Փաթալի սուլտանն, եւ ընդ նմա խանն Սեաւ լերին՝ ութ եւ տասն հազարաւ. իսկ զօրքն Հայոց, որք դարան մտեալ էին նոցա, ի տօնի Յարութեանն Քրիստոսի, դիւերայն զԱստուած յոգնութիւն ինքեանց կոչեցին, յանկարծակի զաղաղակ բարձին, ի վերայ յարձակեցան, հարին կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, եւ զայլս ի փախուստ դարձուցին:

Ապա յետ այսորիկ եկին մելիք Փարսադան եւ տէր Աւետիսն յողջոյն Դաւթի. իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, ասէ. Կոչեցի զձեզ, եւ ընդէ՞ր ոչ ելիք յօգնութիւն մեզ. եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի Շնհեր, եւ անդ արկանել զնոսա ի բանտ. եւ էին նոքա զաւուրս երկոտասան ի բանտի անդ:

Եւ դէպ եղեւ յաւուրսն յայնոսիկ Յովհաննէս պետն Գուգարացւոց[15] գալ ի կողմանս յայնոսիկ, յիսուն եւ վեց հազար հայադունդ զօրօք, եւ պաշարեալ զանմատչելի բերդն Որոտնայ. եւ ի չկարելն առնուլ զայն ի Թուրքաց, գայ ի Շնհեր, եւ զտանէ անդ զտէր Աւետիսն եւ զաներ նորա ի կալանս. ազատէ զնոսա եւ առաքէ առ Դաւիթ Պէկն ի Հալի ձոր. եւ ինքն ի Տաթեւ երթայ, դտանէ զդանձն Դաւիթ Պէկին, եւ առեալ զայն՝ դառնայ ի տեղի իւր: Իսկ Դաւիթ Պէկն ընկալեալ զմելիք Փարսադայն՝ կացուցանէ զնա յիւրում կարգի զօրապետութեան, ի վե-
6ա |րայ երկու հարիւր վաթսուն եւ վեց զօրաց, եւ զտէր Աւետիսն՝ ի վերայ չորեք հարիւր քառասնից:

Յետ այսորիկ իբրեւ լսէր Դաւիթ, թէ զօրաժողով է Ասլամաս Ղուլին ի կողմանս Փուխուրութայ լերին, ի բերդն Զեւու, վաղվաղակի զօրսն գումարէր եւ գայր բնակէր ի Ղարաչիմէն, եւ անտի հրեշտակս առաքէր ի Զաւնդուր, ի Կալեր, ի Կենաուղն եւ ի Մեղրի, զօրավարացն՝ գալ հասանիլ անդ. եւ եկին հասին վաղվաղակի:

Բայց Թորոս զօրագլուխն ընդդէմ եկաց նմա ի կռիւս. եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա. եւ ժողովեալ զզօրականսն՝ ել դնաց ի վերայ Ասլամազ Ղուլոյն, եւ

15. Ձեռ. Գուգարացւոց:

© National Library of Armenia

մատուցեալ պաշարեաց զամուրս նորա, եւ զժուարացաւ ի յառնուլն զայն, զի էր անառիկ եւ բարձրաբերձ յոյժ· այլ յետ բախելոյն[16] զայն աւուրս երկուս, Մխիթար Սպարապետն եւ տէր Աւետիսն զրոհ տուեալ ի վեր խաղացին, իսկ նոքա ի պարսպէ անտի զսոսա ի բաց մերժեցին· բայց տէր Աւետիսն խաբանօք յամուր ելանէր, եւ զոստիկանն ձերբակալէր· եւ յայսմ վայրի զօրքն ամենայն, որք շուրջ էին զբերդաւն, ի պարսպէ անտի ի ներքս զեղանէին, եւ սուր ի վերայ եդեալ՝ զամենեսեան զնոսա առ ետեղ սատակէին· եւ ի նմին աւուր ի յամրոցի անդ կոտորեցին ի Թուրքաց արս չորս հազար, եւ ի սոցանէ մեռան սակաւ ոմանք:

6բ Այսպա դարձ արար Դաւիթ[17], խաղաց գնաց ի Սիսան գաւառ, եւ կալեալ անդ զիշխանս Թուրքաց՝ կոտորեաց:

Եւ ի յամին երրորդի, յետ զալստեան իւրոյ ի Ղափան, երթայ պաշարէ զմեծ եւ զանառիկ բերդն Որոտնու, եւ ի տօնի Ծաղկազարդին, որ չորրորդ օր էր պաշարման բերդին, եղեւ անձրեւ յոյժ, ո՛վ սքանչելեացս, եւ ի սաստկութենէ անձրեւին՝ մի կողմն պարսպին ինքնին անկաւ· սոքա իբրեւ զայն տեսին՝ ձայն եւուն, խրախոյս բարձին, ի վերայ յարձակեցան եւ մտին ի ներքս, եւ հարին կոտորեցին զամենայն այլազգիս, եւ առին զբերդն:

Եւ եղեւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ առաքել զբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ Թուրքացն Պարկուշատայ, եւ ինքեան սակաւուք մնալ ի Սիսան գաւառի: Եկ ի վերայ նորա խանն Նախիջեւանու[18] չորեքտասան հազարաւ· իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ՝ զօրաժողով լինէր վաղվաղակի, ի Դարպասայ եւ ի տանէն Սիսանայ գունդ կազմէր, եւ գայր հասանէր նմա ի վերայ դեռոյն Նախիջեւանու· եւ անդ իբրեւ ընդ միմեանս բախեցան[19] երկոքին ճակատքն, զօրքն Խանին փախստեայ լինէին ի սոցանէ, եւ սոքա զհետ մտանէին նոցա ի յութ եւ տասն ժամէ աւուրն մինչեւ ցքսան եւ միերորդ ժամն վանէին, եւ զբազում
7ա վիրաւորս ի նոցանէ դիւթաւալ կացուցանէին: | Բայց ի քսան եւ երկուերորդ ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան եւ ի կրունկս ընդդէմ Հայոցն դարձան· իսկ սոքա իբրեւ զայն յանդուգն յարձակումն տեսանէին՝ լքանէին, կասէին եւ ի փախուստ դառնային ի նոցանէ մինչեւ ցդեռափն·

16· Զեռ· բաղխելոյն:
17· Զեռ· Ապա դարձ արար Դաւիթ նախադասութիւնը կրկնուած է թէ՛ թղ· 6ա-ի սոորոտը, թէ՛ թղ· 6բ-ի վերեւ:
18· Զեռ· Նախիչեւանու:
19· Զեռ· բաղխեցան:

եւ անդ առ ի ճեղոյն տաղնապի, էր որ դեռակուր լինէր, եւ էր որ սրոյ ճարակ լինէր, զի պաշարեաց զնոսա սուր թշնամեացն զկնի, եւ յորդեալ դեռն առաջի, եւ ոչ գոյր այլ ելք ճանապարհի· ուստի՝ յայնմիկ վայրի ծախեցան ի սոցանէ աւելի քան զհազար այր, մինչեւ ցհասանել գիշերոյն, եւ մնացեալքն փախուցեալ թաքեան ոմն ի վէմս, ոմն ի յայրս եւ ի մացառս· եւ յերկրորդ պահու գիշերոյն եկն էհաս Դաւիթ ի Սիսան, եւ փախստեայքն ամենեքեան եկին ժողովեցան առ նա:

7բ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Թէ զո՞րչափ ինչ արար Թորոս զօրապետն, եւ թէ որպիսի՞ պատերազմունք եղեն ի կողմանս Զավնդրոյ եւ Մեղրոյ[20]:

Ընդ աւուրս ժամանակացն այնոցիկ՝ իբրեւ լսէր Թորոս ի Խորձոր, որ է ի Զավնդուրն, թէ Դաւիթ[21] եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Սիսան գաւառ, ընդ իւր առնոյր արս իբրեւ երեսուն, եւ գայր հասանէր առ նա· եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան, վաղվաղակի դարձ առնէր, խաղայր դնայր ի Զավնդուր, եւ զարս տեղւոյն առ ինքն ժողովէր, կարդէր կազմէր զնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ յինանապետս:

Եւ դէպ եղեւ յաւուրսն յայնոսիկ հօտ մի ոչխարաց սուլտանին, յորում էին երկու հազար ոչխար եւ երկոտասան հովիւք, գալ արածիլ յերկիրն Զավնդրոյ· եւ զայս իբրեւ լսէր Թորոս, զարս առաքէր՝ երթալ կոտորել զհովիւսն եւ զամենայն զհօտն ածել առ ինքն· եւ արարին այնպէս: Եւ այս ամենայն եհաս յականջս Փաթալի սուլթանին Պարկուշատու, եւ յականջս
8ա եղբօր նորին՝ Աղասի խանին, եւ գրեաց վաղ\վաղակի առ Մահնիչար օղլի Սափի Ղուլոյն օրինակ զայս· Աղդ եղեւ մեզ եւ մեք ինքնին տեղեկացաք թէ զի՛ա՛ր Հայքն Զավնդրու ապստամբեալ են ի մէնջ, եւ զսուր վերացուցեալ ընդդէմ Տաճկաց, ուստի, յայս ինչ աւուր՝ երկոտասան հազարաւ ելանելոց եմ ի վերայ բնակչացն Զավնդրու, եւ դու եւս առցես ընդ քեզ զամենայն

20· Զեռագրին մէջ, թղ· 7բ, սկիզբը պարապ թողուած է՝ վեց տողի չափ, իբր խորագրի տեղ, որ պիտի գրուէր բոլորգիրով, ինչպէս Ա· գլուխինը: Զէ գրուած նաեւ բնագրի առաջին գիրը՝ Ը: Մենք լրացուցինք՝ առնելով Գուլամիրեանցի հրատարակութենէն (անդ, էջ 15):
21· Զեռ· Թաւիթ:

© National Library of Armenia

զօրաւորս Թուրքաց, որք են ի Կենաւուղն, եւ դու այդի, եւ ես
աստի ելցուք ի վերայ Հայոցն, եւ ջնջեսցուք զնոսա ի միջոյ։
Այլ նա ոչ էառ յանձն՝ առնել զայն։

Եւ ել Փաթալի կուսակալն ի վերայ Զավնդրու՝ երկոտասան հազարաւ։ Իսկ բնակիչքն Զավնդրու իբրեւ զայն լսէին, հարիւր յիսուն վառեալ յիշկետոյ առաքէին՝ երթալ կալնուլ զանցս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ. եւ եկին դարան մտին նոցա անդ։ Արդ՝ զօրքն Թուրքաց իբրեւ անդր հասանէին, դարանամուտքն ստէպ ստէպ զհրացանսն ի վերայ արձակէին, եւ այլ վառեալքն Հայոց ի ճակատ անդր ժամանէին, եւ զրազումս ի նոցանէ առ ետեղ սատակէին, եւ զայլսն փախստականս առնէին առաջի իւրեանց մինչեւ ցկողմանս Պարկուշատու. եւ յաւուր յայնմիկ անկանէին ի թշնամեացն արք իբր չորս հազար։

Բայց ի հետեւեալ աւուրն Սափի Ղուլի Լեւազեան երեք
8բ հարիւր սպառազէն արամբք նենդութեամբ | զայ բնակի ի յԱփկու վանսն, եւ գրէ անտի իշխանացն Իքաց աւանին, զի եւ նոքա եկեսցեն որպէս զի զՄանլեւ եւ զամենայն գիւղորայսն Հայոց, որք էին ի կողմանս յայնոսիկ, աւար առեալ աւերեսցեն. բայց Միրզա Սայիլ իշխանն ոչ կամեցաւ զայն։ Եւ զայս ամենայն իմացեալք արքն Մանլեւու՝ առաքեցին արս ի Զավնդուր, եւ ասեն. Եկ Սափի Ղուլին, զայս ինչ եւ զայս ինչ խորհի առնել։ Իբրեւ զայն լսէր Թորոս զօրապետն, նոյնժամայն վառէր պատրաստէր, եւ հինգ հարիւր վառելովք գիշերայն դիմէր գայր ի վերայ նորա, եւ ի յառաւօտուն յերեքտասաներորդ ժամուն հասանէր ի յԱփքիս։ Իսկ Սափի Ղուլին իբրեւ զայն տեսանէր՝ փախստեայ գնայր, եւ Թորոսն զհետ մտանէր, եւ հարկանէր ի նոցանէ արս ութսուն։ Եւ ի ժամանակին յայնմիկ՝ հարին կոտորեցին զերիս գիւղս Թուրքաց, եւ առին զամենայն ինչս նոցա եւ դարձան ի Մանլեւ։

Արդ իբրեւ լուր լինէր բանս այս ի Քիս եւ ի յԻքաց, գային ժողովէին ի միասին ամենայն արք բնակչացն Իքացու, եւ զամենայն զկին եւ զորդիս իւրեանց հանէին ամրացուցանէին ի բարձրադոյն դագաթն, որ հանդէպ աւանին էր, եւ ինքեանք յարձակեալ գային ի վերայ Մանլեւու։ Իսկ Թորոս ընդառաջ լինէր նոցա ի գլխոյ Մանլեւուն, եւ ի դիմի հարեալ՝ զրազումս
9ա ի նոցանէ | անդանօր սատակէր, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցանէր մինչեւ ցՔիսն, եւ ինքն հրաման տայր զօրացն մի՛ պնդիլ զկնի նոցա, այլ երթալ հարկանել զտունս նոցա եւ այրել, եւ առնուլ զամենայն ինչս նոցա եւ դառնալ։ Եւ իբրեւ կատարեցին՝ դարձան անդրէն ի Մանլեւ։

Եւ եկաց Թորոս ի Մանլեւ աւուրս երիս, եւ անդ կացոյց զՊապ Կալերեցի՝ զորդին Սրապիոնի՝ զօրապետ եւ կառավար ի վերայ երկրին Կենաւուղոյ, եւ ինքն դարձ արար գնաց ի Զավընդուր։ Իսկ Պապ զօրաժողով լեալ անդ՝ դայ բնակի ի Կալեր աւանի։

Բայց Սափի Ղուլին զգիւղորայսն Թուրքաց, որք էին ի Լվազու ձորն, խաղացուցանէ ի յՈւրդուար, եւ մնացին միայն չորք գիւղք Թուրքաց ի կողմանս Արձաւաքարին. եւ հրամայեաց Պապ երթալ կոտորել զնոսա. եւ եկին հարին զերիս գիւղսն եւ աւար առին զինչս նոցա։ Եւ ի Թաղամերի էր վաթսուն տուն Թուրքաց. սոքա եկին, լացին, զաղաղակ բարձին առ զօրականսն Հայոց՝ թէ մեք ըստ ամենայնի ամենայն կերպիւ հպատակիմք ձեզ. եւ խնայեցին ի նոսա։

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամիս կամ երկու ի վերայ անցանէր, Սափի Ղուլին առնոյր ընդ իւր արս հինգ հարիւր ի յՈւրդուարայ, եւ ի գիշերի միում գայր հարկանէր զերկու գիւղս
9բ Հայոց ի Սայիպուն, զարսն կոտորէր, եւ | զկին եւ զորդիս նոցա գերի վարէր ի յՈւրդուար։

Իսկ Դաւիթ Պէկն իբրեւ զայն լսէր, զՄխիթար սպարապետն իւր յառաջ կոչէր, եւ հրաման տայր նմա երթալ սատակել ըզնոյն վերոյ ասացեալ վաթսուն տունն Թուրքաց ի Թաղամեր. եւ նա արար այնպէս. (եւ զայսու ժամանակաւ՝ Դաւիթ կատարէր զշինուած բերդին որ ի Հալի ձոր)[22]։

Հրաման տայր նաեւ Պապայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ գտանիցէ անդէն մնացեալ չէն ինչ Թուրքաց՝ կոտորեսցէ. եւ ըստ հրամանի նորա՝ եկ գնաց հազար հինգ հարիւրով Պապ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եդիտ ի Թուրքաց, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին, եւ նոքա եւս փախուցեալ անկան ի յՈւրդուար։ Այլ Պապ յուզեալ գտանէ անդէն զրազում ինչս եւ առաքէ զայն ամենայն ի Զվար աւանն, եւ զպահապանս կացուցանէ անդ. եւ ինքն չուէ գնայ անտի ի կողմանս Վայրիվարայ, եւ գտանէ անդէն զերիս տունս, որք ուրացեալք էին զՔրիստոս, զնոսա զամենեսեան կոտորէ եւ առնու զինչս նոցա, եւ դառնայ ի տեղի իւր՝ բազում գանձուք եւ աւարաւ. զի ոչ միայն ի Լեւազու ի գիւղորէիցն Թուրքաց, այլ եւ ի կողմանցն Վայրիվարայ ի Հայոց եհան զրազում ինչս։ Եւ այսպէս զօրականք Դաւթի յամենայն երկիրն Ղափանու շրջէին, յոյզ եւ
10ա խնդիր առնէին, եւ ուր ուրեք զԹուրք գտանէին՝ սուր ի վե-

22. Փակագիծը ձեռագրին մէջ ալ կայ։

© National Library of Armenia

բայ եղեալ սատակէին, մինչեւ բնաւին բնաջինջ առնել զԹուրքն ի Ղափանու։

Ապա իբրեւ լսէր Դաւիթ, թէ զօրաժողով է Ասլամազ Ղուլին ի կողմանս Փուխուրութայ, վաղվաղակի զօրահատոյց լինէր, ի վերայ հասանէր եւ զնոսա զամենեսեան սատակէր անդ, որպէս ի վեր անդր ասացաք. եւ իբրեւ դայր հասանէր Դաւիթ ի Ղարաչիմէն, ընդդէմ ելանէր նմա Թորոս զօրապետն մարտիւ պատերազմի, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա։ Եւ խաղաց զնաց Դաւիթ ի Հալի ձորն, եւ Թորոսն ի Զավնդուր, իսկ Պապ ի Կենաւուղն։

Յամի երրորդի՝ յետ գալստեանն Դաւթի ի Ղափան, Թորոս զօրապետն հանդէս արար ամենայն զօրաց իւրոց ի Զավընդուր, եւ ժողովեաց զամենայն այր զօրաւոր յերկրէ իւրմէ, առ ի գնալ ի վերայ Ուրդուարի քաղաքին։ Բայց մելիք Ֆռանկուլն Երցվանեկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք, որ է ի Պարկուշատ դաւառին, դրեաց առ Թորոսն այսպէս. Աղդ եղեւ Փաթալի սուլտանին վասն քոյ, թէ զօրաժողով ես առ ի գնալ ի վերայ Ուրդուարոյ. սա աւասիկ եւս զօրաժողով է աստ եւ սպասէ, զի յորժամ դու ելանիցես յերկրէդ, նա վաղվաղակի
10բ ի վերայ | հասեալ՝ սատակիցէ զերկիրն քոյ. ուստի յոյժ բարւոք արասցես, եթէ նախ եկեսցես ի վերայ Պարկուշատու. Նա եւ զի եւ ի մեզ եղեալ Հայսն Պարկուշատայ քեզ թիկունս առնեմք։ Այլ զայս ամենայն անօրէն մտօք, նենդաւոր խորհրդով դրէր, զոր ղրէրն, զի ի ծողակս թշնամւոյն զնա արկցէ, առ ի հաւատարիմ ցուցանել զինքն սուլտանին, զի մի՛ ի բաց լիցի ի տէրութենէն, (իբր թէ զհետ միտեալ իցէ նա Դաւթի եւ զօրականաց նորա)[23]. եւ ոչինչ փոյթ եղեւ նմա լինիլն անհաւատարիմ, նենդաւոր, թշնամի Աստուծոյ, եւ մարդկան եւ ազգին իւրոյ եւ ժողովրդեանն[24] մատնիչ եւ սատակիչ, որպէս ի հետագայս ցուցցին առնս[25] այսորիկ թշնամութիւն եւ չարիք։ Եւ հաւատաց Թորոս բանից նորա եւ ել գնաց միամտութեամբ եւ եհաս ի յեղահորդ, ի սահմանս Պարկուշատու, ինքն եւ ամենայն զօրքն իւր, եւ բանակեցաւ անդ. եւ եկն առ նա Ֆռանկուլն երկու հազարաւ, եւ եկաց ի մի կողմն զօրացն Թորոսին։ Եւ եհաս անդր Փաթալի սուլտանն, եւ եղբայր նորա՝ Աղասի խանն, բազում զօրօք, քորն[26] որչափ էրն ընդ Թորոսին, կրկնապատիկ

23. Փակագիծը ձեռագրէն է։
24. Ձեռ. ժողորդեանն։
25. Ձեռ. ի առնս։
26. Ձեռ. այսպէս քորն։ Թերեւս կարդացուի քան որն։

եւ եռապատիկ, եւ առաւել եւս, իբրու ութ եւ տասն հազարաւ. եւ իբրեւ ճակատեցան ընդդէմ միմեանց զօրքն սուլտանին եւ
11ա զօրքն Թորոսին, զօրքն սուլտանին փախստեայ | լինէին եւ սոքա զհետ լինէին նոցա։

Իսկ անօրէն Ֆռանկուլն իբրեւ զայն տեսանէր, զարս զկնի սուլտանին հասուցանէր, եւ ասէ. Զի՞նչ գործէք, զիա՞րդ փախչիք, դարձարո՛ւք ի կրունկս դի ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառաջոյ եւ ես զկնի սոցա խորտակեսցուք զսոսա. եւ արարին այնպէս, պաշարեցին զզօրսն Թորոսին յառաջոյ եւ զկնի, եւ սկսան կոտորել, եւ զԹորոսն սպանին. եւ զերծեալքն ի նոցանէ միայն հազար չորս հարիւր այր եկին ի Զավնդուր, եւ մնացեալքն ամենեքեան անկան անդ։ Ահա զայսպիսի անօրէնութիւնս գործեաց Ֆռանկուլն, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ առ ի առաւել հաճոյանալ սուլտանին եւ ցուցանել զինքն թէ ոչ է միտեալ զկնի Դաւթի եւ զօրականացն Ղափանացւոց, ուրացաւ նաեւ զհաւատն։

Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, Փաթալի սուլտանն խորհուրդ ի մտի դնէր գալ մտանել ի Զավնդուրն եւ կոտորել կորուսանել զընակիչս նորա։ Բայց Նուպար սպարապետն, որ յաջորդեաց Թորոսի, իբրեւ զայն լսէր՝ վաղվաղակի հրովարտակ առաքէր առ Պապ զօրապետն եւ ասէր. Դու ինքնին գիտես, զի ահա կորեան զօրքն մեր, եւ արդ յարուցեալ գայ ի վերայ մեր Փաթալի սուլթանն. յօգնութիւն հասէք մեզ։ Եւ նա
11բ վաղվաղակի առաքեաց ի Զավնդուրն երկու հազար զօրս ի յօգնութիւն Նուպարին. իսկ Փաթալի սուլտանն իբրեւ գիտաց թէ օգնութիւնս արարին ի Կենաւուղայ Նուպարին, դարձաւ ի տեղի իւր։

Եւ ի զօրավարացն Պապայ՝ որք եկին ի Զավնդուր, երկու զօրավարք ապստամբեցան ի Պապայ՝ վասն խռովութեան ինչ եղելոյ ի մէջ նոցա. եւ եկեալ ի Լիջկին աւանն՝ զօրաժողով եղեն, եւ կամեցան ունել զՊապ, եւ նա փախեաւ ի նոցանէ, եւ ասեն՝ Մեք կառավարեսցուք զերկիրս։ Եւ իբրեւ զայս լսէ Դաւիթ Պէկն, առաքէ առ նոսա զԿորկի զօրապետն՝ երկերիւր արամբ. եւ նորա եկեալ հաշտեցուցանէ զնոսա, եւ հնազանդ առնէ զնոսա Պապայ, եւ զվերոյ յիշեալ աւարն՝ զոր առին ի Լեւազու՝ բաժանէ ի մէջն նոցա։

Յետ այսորիկ իբրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցանէր, ի յՈւրդուարայ առ Պապ գուժկան հասանէր, թէ զօրաժողով է Թուրքն առ ի գալ եւ աւերել զՂափան։ Յայնժամ իշխանքն Կենաղու ի միասին գային, խորհուրդ խորհէին՝ հրա-

© National Library of Armenia

ման տալ, ժողովել զբոլոր մարդիկ գիւղորէիցն ի յերկուս գիւղս, ի Կէսն Վանք կոչեցեալ չինէն մինչեւ ցԿալեր, եւ ի Կալերու մինչեւ ցՄանլեւ եւ մինչեւ ցԱփքիս. եւ հաստատեցաւ բանս այս ի խորհրդեան եւ արարին այնպէս:

12ա *Եւ յետ ոմանց | աւուրց՝ Սափի Ղուլին Ուրդուարեցին, որդին Ղազու, եւ որդին Շահիսլամին ութն հազարաւ դային անցանէին ի յԱլանկեղայ սարոյն ի Պուղաքարն: Եւ իբրեւ այնպէս զանցանելն նոցա լսէր Պապ, առնոյր ընդ իւր երկուս հազարս եւ ընդառաջ ելանէր. բայց իբրեւ զայն բաղմութիւն թշնամեացն տեսանէր, կասէր, զանգիտէր, եւ ի նոցանէ թիկունս դարձուցանէր: Ապա այնուհետեւ զօրք թշնամեացն համարձակ յառաջ խաղային, զային հասանէին մինչեւ ցԴաշտուն աւանն, եւ զբոլոր գիւղորէսն քանդէին: Իսկ ժողովուրդքն գիւղորէից, որք ժողովեալքն էին ի մի (որպէս ի վերոյ ասացաք), ամենեքեան անցին ի Խաչպօլու սարոյն յերկիրն Զավնդուր: Զայս ամենայն իբրեւ լսէր Դաւիթ, ի սրտմութիւն բարկութեան բերէր ի վերայ Պապայ. առնոյր վաղվաղակի ընդ իւր երկու հազար ութն հարիւր սպառազէն, խաղայր գայր ի Դաշտուն: Իսկ Թուրքն իբրեւ զգալն Դաւթի զգային, փախստեայ գնային ի յՈւրդուար: Եւ եմուտ Դաւիթ ի Դաշտուն, եւ սկսաւ բարկանալ յոյժ ի վերայ Պապայ (մանաւանդ զի այլք եւս չարախօս լինէին զՊապայ), եւ ասէ. Միթէ չիցէ՞ բաւական զի փախեաւ ի պատերազմէ, եւ արդ ոչ եւս կամի գալ առ իս: Եւ եկ գնայ*

12բ *անտի ի Կալեր, եւ կալեալ | անդ զՊապ՝ ածէր ընդ ինքեան. եւ անցեալ ի Խաչպօլու սարոյն, իբրեւ մօտէին ի յիշկետ, անդ դլխատէր զՊապ եւ աւար առնոյր զինչս նորա: Ապա յետ երից աւուրց՝ չուեաց գնաց ի յիշկիտոյ ի դաշտավայրն Կեմանցու:*

Արդ իբրեւ լուր եղեւ ի յՈւրդուար՝ թէ Դաւիթ անցեալ է ի Զավնդուր, ելին կազմեցան պատրաստեցան Սափի Ղուլին, որդին Ղազու, եւ որդին Շահիսլամին, եւ առեալ ընդ իւրեանս զօր բազում, իբր երկոտասան հազարաւ դային հասանէին ի ի կողմանս Կենաուզայ, եւ անցեալք ի յԱլանկեղայ սարոյն՝ զամենայն գիւղորէսն Կենաուզայ այրեցին: Ապա դուժկան հասանէր առ Դաւիթ վասն այսր ամենայնի: Եւ նա վաղվաղակի առեալ ընդ իւր արս իբրեւ չորս հազարս՝ եկն եւ բանակեցաւ ի Կալեր, եւ ի յառաւօտուն պահու եհաս ի վերայ հինիցն Թուրքաց, եւ եդիտ զնոսա բանակեալս ի Լիջկին՝ յայնկոյս Ղօղղոզ գետոյն: Իսկ նոքա անտի իբրեւ տեսին զզօրսն Դաւթի, առ հասարակ հասին կալան զգետափն, եւ ոչ տային թոյլ անցանել Դաւթի զգետն. ապա սոքա աստի եւ նոքա անտի մարտ եղեալ

կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ. եւ իբրեւ եհաս գիշերն, խոյս ետ Դաւիթ եւ չուեաց գնաց անտի ի Հալի ձոր:

13ա *Արդ՝ ի վաղիւ անդր զօրքն Թուրքաց իբրեւ գիտացին թէ Դաւիթ մեկնեցաւ գնաց ի նոցանէ, եւ ոչ ուստեք[27] էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ, անցին գնացին ի կողմանս Գուրհամայ եւ սկսան կոտորել եւ ասպատակ հարկանել զգիւղորէսն մինչեւ ի դալ նոցա եւ պաշարել զՄեղրի: Արդ՝ իբրեւ զայն լսէին որք շուրջ էին բնակիչքն Թուրքաց, գային ժողովէին եւ յաւելանային ի նոսա՝ ի կողմանցն Թավրիզու եւ Սեաւ լերինն, եւ լինէին ութուտասան հազար. ապա մատուցեալ պաշարէին զամուր աւանն Մեղրի: Իսկ բնակիչքն Մեղրեայ ժողովեցան յերիս Թաղս ամենայն արք պատերազմողք առ ի մարտնչիլ ընդ նոսա: Եւ յաւուրն հինգերորդի, յետ պաշարման նոցա, ամենայն բաղմութիւն զօրացն այլազգեաց գրոհ տուեալ՝ մտին կալան զփոքրիկ Թաղն: Եւ որք ի ներքս էին զօրականքն Հայոց՝ վաղվաղակի մատուցեալ ի բաց առին զկամուրջս գետոյն, եւ կալան զանցս նոցա զինու եւ Թուփանկօք, զի մի՛ կարասցեն նոքա այլ յառաջ խաղալ, եւ մնացին զօրք թշնամեացն ի փոքրիկ Թաղն: Եւ յայսմ վայրի հրեշտակս արձակեցին Մեղրացիքն ի գաւառն Գուրհամ՝ ի Կալեր, եւ ասեն. Ահա՛ զօրքն Թուրքաց հասին կալան զփոքրիկ Թաղն մեր. եւ արդ՝ մեզ եթէ օգնութիւն ոչ*

13բ *հասանիցիք մինչեւ ցաւուրս երկուս, բազմութեան նոցա մեք զդէմ ունել ոչ կարեմք: Եւ իբրեւ եհաս առ նոսա հրեշտակն, ել վաղվաղակի գիշերայն Ստեփաննոս Վարդանեան, որ ի տանէն Շահումանեան (որ եւ էր նա ինքն փոխանորդ եւ տեղակալ Պապայ զօրապետին) եւ գնաց ի Զավնդուր գաւառն՝ առ Պայինտուր սպարապետն, եւ ծանոյց նմա զամենայն անձկութիւնս Մեղրացւոցն եւ զվիշտ վտանգի նոցա: Արդ՝ նա իբրեւ զայն լսէր, զարս արձակէր ի Զավնդուր առ զօրականս՝ վաղվաղակի դալ ժողովիլ առ նա. եւ եկին հասին առ նա, եւ խմբեցան անդ երկու հազար այր քաջ սպառազէն՝ ի Զավնդուր եւ ի Գուրհամայ. եւ ել նոքօք Պայինտուր զօրապետն եւ գնաց բանակեցաւ զայն գիշեր ի Մազրան աւանն, եւ Ստեփանն ընդ նմա: Եւ մերձ յառաւօտուն պահու ելին կազմեցան եւ անցին գնացին ի կողմանցն Սիկու եւ եկին մտին ի Մեղրի: Իսկ զօրքն Թուրքաց ի բանակէ անտի իբրեւ զբազմութիւն զօրացն Հայոց տեսանէին, ոչ հաւատային թէ յօգնութիւն իցեն նոցա հասեալք այլ ուստեքէ: Այլ ասէին՝ թէ Մեղրեցիքն կանանց իւրեանց զգեցուցեալք են զզգեստ առնացի եւ զզարդ պատերազմի, եւ տուեալ*

27. Ձեռ. ուստէք:

© National Library of Armenia

14ա զրաղում սուտ զրոշակս ի ձեռս նոցա | առ ի երկեցուցանել զմեզ։
Այլ սոքա մինչչեւ էին հասեալք ի Մեղրի, քաջ եւ արի զօրքն
Մեղրացւոց գործ քաջութեան ի նմին գիշերի գործեցին. զի ան-
ցեալք յանկոյս գետոյն՝ յեղակարծումն ժամու ի մէջ բանակի
թշնամեացն յարձակէին, եւ զրաղումս ի նոցանէ ի սուր սու-
սերի սատակէին, մինչեւ եւ որդին Շահիսլամին երկու հազա-
րաւ ի յՈւրդովար քաղաք ի փախուստ արկանէին։ Այլ զի սա-
կաւք էին, ոչ կարացին ի սպառ ջնջել եւ անհետս առնել զնոսա
անտի. դարձան անդրէն ի Մեղրի։ Իսկ օգնականքն Հայոց ի-
րրեւ զային եւ ի Մեղրի թաղն Մեղրեայ հասանէին, Մեղրա-
ցիքն վաղվաղակի նոցա զկերակուր պատրաստէին։ Յայնժամ
Պայինտուրն որ էր իշխան եւ զօրագլուխ ամենայն զօրուն եկե-
լոյ ընդ նմա, արգելու զնոսա եւ ասէ. Քա՛ւ լիցի մեզ ուտել
ինչ՝ մինչչեւ իցեմք ողորմութեամբն Աստուծոյ վանեալք զթըշ-
նամիսն մեր։ Զի խորհուրդ եւ ջան էր նորա՝ զգործ պատերազ-
մին փութով վճարել, վասն զի աւուրբ միով յառաջ քան զայն՝
այլազգիքն զրեալք էին յայնկոյս Եբասխ գետոյն զօրականացն
Թուրքաց, զալ յօգնութիւն հասանել նոցա. եւ նոքա ի պա-
տրաստի էին բազում գնդաւ[28] զալ ի Թիկունս հասանել նոցա։
14բ Ուստի վաղվաղակի Պայինտուրն հանդէս առնէր ամենայն | զօ-
րուն եկելոյ ընդ նմա, եւ որք ի յամբի անդ էին, եւ կարգէր
կազմէր, եւ զնոսա երիս գունդս բաժանէր, առ իւրաքանչիւր
գունդ՝ ութն հարիւր վաթսուն սպառազէն վառեալ։ Ապա զմի
գունդն ընդ առաջ հանէր ճակատու թշնամեացն, եւ այլ երկու
գունդքն ձայն տուեալ խրախոյս բարձին, ի վերայ յարձակե-
ցան՝ յաջմէ եւ յահեկէ զօրացն Թուրքաց, եւ ի վեշտասանե-
որդ ժամէ աւուրն մինչեւ քսան եւ երեք ժամն՝ ի մէջ առեալ
զրաղմութիւն զօրացն անօրինացն, հարին կոտորեցին ի նոցանէ
աւել քան զմետասան հազար այր, եւ զայլսն ի փախուստ ար-
կին ի յՈւրդուար, եւ ձերբակալ արարին զգլխաւոր նոցա՝ ըզ-
Հաճի Շափին։ Եւ առին ի նոցանէ զամենայն զկահ եւ զկարա-
սի, զդէն, զսուր եւ զամենայն գործիս պատերազմին, եւ զա-
սի, զդէն, զսուր եւ զամենայն գործիս պատերազմին, եւ զա-
մենայն զառ եւ զաւար նոցա. Եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ ամե-
նայն բնակչացն Ղափանու։ Եւ ի նմին պատերազմի անկան ի
սոցանէ Մուրում Խալանթարն Լէվազեցի, Եւ որդի հօրեղբօր
նորին եւ այլք բազումք։ Իսկ զՀաճի Շափին՝ զոր ըմբռնեցին,
Պայինտուր զօրապետն կամեցաւ տանիլ զնա առ Դաւիթ Պէկն,
բայց իշխանքն Մեղրեայ ազատեցին զնա՝ թողուլ զՀաճին անդ
15ա առ նոսա, եւ նա չնորհեաց նոցա։ Եւ եղին զնա ի կալանս | ի

28. Ձեռ. գունդաւ։ Բայց ու-ին վրայ գրուած են ջնջման երկու կէտերը։

տան տեառն Ներսէսի, եւ զօրականքն ամենեքեան զնային իւ-
րաքանչիւրքն ի տունս իւրեանց։ Այլ եւ զիւղականքն Գուրհա-
մայ, որք վասն ահի հինիցն անցեալք էին յերկիրն Զավնդուր,
որպէս ի վեր ասացաք, դարձան զնացին եւ բնակեցան իւրա-
քանչիւրն ի տեղիս իւրեանց։

Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամ ի վերայ անցանէր, եղբայրն
խանին Երեւանայ[29] զրաղում զօրս կուտէր, եւ երթայր յօգնու-
թիւն եղբօրն իւրոյ, զի էր պաշարեցեալ նա ի յամուրն Երե-
ւան քաղաքի, ի զօրացն Օսմանցւոց։ Արդ՝ սա իբրեւ բազում
զօրօք գայր, ի յՈւրդովար քաղաք հասանէր, ամենայն մահ-
մետականք[30] քաղաքին ընդ առաջ լինէին նմա, եւ բոլոք բառ-
նային զՀայոցն Մեղրեայ, եւ ասէին. Դատ արա ընդ Մեղրա-
ցիսն, զի նոքա կոտորեցին կորուսին զամենայն արս քաղաքիս։
Եւ նա առաքեաց զոմանս ի ծառայիցն ի Մեղրի, երթալ կոչել
առ ինքն զոմանս զլխաւոր իշխանացն՝ առ ի գիտել զպատճառ
այնպիսւոյ աղմկին։ Իսկ իշխանքն Մեղրեայ իբրեւ զայն լսէին,
տաղնապէին վարանէին ի միտս իւրեանց, ի միասին ժողովէին,
խորհուրդ խորհէին, եւ ասէին. Զի՞նչ արասցուք, զի եթէ եր-
թամք առ նա՝ վիշտ վտանգի է մեզ, եւ եթէ ոչ ելցուք՝ մեծ
15բ վտանգ է մեզ եւ ժո|ղովրդեանս։ Վերջապէս հաւանեցան ոմանք
ի նոցանէ՝ վասն օգտի հասարակութեան՝ զվտանգ մահուն
յանձն առնուլ, երթալ ընդ սպասաւորսն Խանին։ Եւ իբրեւ ելին
գնացին ընդ նոսա, եւ հասին ի յՈւրդվար քաղաք, քաղաքա-
ցիքն[31] առհասարակ դիմեցին ի վերայ նոցա՝ սպանանել զնո-
սա. բայց ծառայք Խանին ոչ եւտուն նոցա թոյլ, մինչեւ ածին
զնոսա առաջի Խանին, եւ քաղաքացիքն զհետ երթա-
կացուցին զնոսա առաջի Խանին, եւ քաղաքացիքն զհետ երթա-
յին նոցա. եւ իբրեւ յանդիման եղեն Խանին, սկսան վերստին
քաղաքացիքն զաղաղակ բառնալ եւ ասել. Դատ արա ընդ մեզ
եւ ընդ Մեղրացիսդ, զի կորուսին սպառեցին զմեզ։ Եւ ի հար-
ցանելն Խանին զՄեղրացիսն, պատասխանի առնէին նմա՝ թէ
մեք ոչ ունեք դոցա մեղաք, եւ զոչ ոք ի դոցանէ ի զուր տա-
բապարտուց սպանաք. այլ դոքա զրաղում զօրս կուտեցին, եւ
ելին ի վերայ մեր, զրաղում զիւղորէս մեր կոտորեցին կործա-
նեցին եւ ի գերի վարեցին, ապա ի զուր տարապարտուց եկին
պաշարեցին զմեզ, եւ կամեցան բնաջինջ առնել զմեզ. եւ մեք
առ ի պաշտպանել զմեզ՝ ընդդէմ ելաք դոցա, եւ ի բաց վա-

29. Ձեռ. Երեւանայ։
30. Ձեռ. մահմէտականք։ 6
31. Ձեռ. քաղացիքն։

© National Library of Armenia

նեցաք: Յայնժամ ասէ Խանն ցՈՒրդովարեցիսն[32]. Ո՞վ հրամայեաց ձեզ ելանել ի վերայ նոցա՝ առ ի կողոպտել եւ կորուսանել զնոսա: Եւ նոքա ափիբերան* եղեն | եւ ոչ կարացին տալ
16ա պատասխանի առ այն: Ապա ասէ ցնոսա Խանն. Ո՞վ եղեւ ձեզ առիթ եւ առաջնորդ ելանելոյ ի վերայ նոցա: Եւ նոքա ասեն. Սափի Ղուլի Լեւաղեցի, որդի Մանիչարի եւ որդին Ղազու Ուրդովարեցի, եւ որդի Շահիսլամին: Եւ կալեալ Խանին զՍափի Ղուլին՝ խրատեաց զնա խստադոյն դանիւք, եւ էառ ի նմանէ զտուդանս: Եւ զՄեղրացիսն արձակեաց խաղաղութեամբ ի տեղիս իւրեանց, եւ ինքն չուեաց անտի:

Ապա այնուհետեւ սկսան Ուրդովարեցիքն առնել զհաշտութիւն ընդ Մեղրացիսն, եւ խնդրեցին արձակել նոցա զՀաճի Շափին. եւ սոքա եւս խնդրեցին ի նոցանէ արձակել զգերիսն՝ զորս գերեցին ի գիւղորէիցն, եւ յանձն առին արձակել զնոսա. յայնժամ Մեղրացիքն գրեցին առ զօրագլուխս Ադուլեցւոց, որպէս զի ընկալցին ի յՈՒրդովարեցւոց զեօթանասուն անձինս Հայոց՝ գերեալս ի նոցանէ, եւ ազդ արասցեն ինքեանց՝ թէ ընկալան զնոսա, որպէս զի եւ ինքեանք արձակեսցեն զՀաճի Շափին: Եւ արարին այնպէս. եւ սոքա արձակեցին զՇափին, եւ այնուհետեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա:

Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, ապա Դաւիթ Պէկն զզօրականսն իւր ի լեառն Ղազանկուլու՝ ի վերայ Թուրքմանացն առաքէր. | որոց հասեալ անդ՝ գիշերայն անկան ի վե-
16բ րայ բնակչաց լերին, եւ հարին կոտորեցին զնոսա, եւ առին զամենայն ստացուածս նոցա եւ դարձան. վեց հազար երեք հարիւր ոչխար, եւ չորս հազար հարիւր երեսուն զայլ անասունս նոցա: Եւ մինչ դեռ զհետ մտանէին սոքա փախստէիցն՝ պատահեցաւ Մխիթար սպարապետն միայնակ առաջի թշնամեացն, առ որ քարաձիգ լեալ՝ կալան. եւ նա աղաղակեաց եւ ասէ. Հասիք ինձ, զի մատնեցայ ի ձեռս Թուրքաց. եւ առժամայն աճապարեալ տէր Աւետիսն՝ թափեաց զնա ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն զառ եւ զաւարն՝ դարձան ի Հալի ձոր առ Դաւիթ. որոյ տեսեալ զայն ամենայն՝ ուրախ լինէր: Եւ յետ տասն աւուր դարձեալ առաքէր զնոսա ի լեառն Կասպելու՝ ի վերայ Թուրքմանաց. եւ գնացին հասին անդ, եւ հարին զնոսա, եւ առին զինչս նոցա, եւ զանասունս ինն հարիւր, եւ դարձան:

Դարձեալ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ՝ ցեղ ինչ Թուրքացն Պարկուշատայ զային ի լեռնակողմանս Ղափանու վրանօք բը-

32. Ձեռ. ցՈՒրդովարեցիսն: *) Ձեռ. աբիբերան:

նակէին վասն խստութեան տօթոյ երկրի իւրեանց, որպէս եւ յայլ ամենայն ժամանակս ամարայնոյ առնէին: Արդ՝ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ Պէկն, վաղվաղակի զՄխիթար սպարապետն
17ա իւր հազար ութ հարիւր վառելովք | ի վերայ նոցա առաքէր. եւ նա երթայր յուզէր եւ հետամուտ լեալ գտանէր զնոսա ի վերին կողմանս Կարմիր Վանք կոչեցեալ աւանին, եւ ի վերայ հասանէր նոցա յառաւօտու պահուն, հարկանէր եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա եւ զանասունս՝ դարձաւ: Բայց Խանն Պարկուշատայ բաղում զօրօք աճապարէր ընդ առաջ ելանել ի կողմանս Խոտանանու. իբրեւ զայն տեսին զօրականքն Հայոց, սաստկացուցին ի վերայ նոցա պատերազմն՝ մինչեւ յետս նահանջեցին զնոսա անտի, եւ սկսան հարկանել զվիրաւորս ի նոցանէ: Այլ Մխիթար սպարապետն, վասն զի էր խռովեալ ընդ տեառն իւրոյ Դաւթի, ուստի իբրեւ սկսան սոքա հարկանել զթշնամիսն եւ վանել, հրամայեաց Մխիթարն զօրավարացն յետս կալ ի պատերազմէն, եւ արարին այնպէս. բայց որք յառաջագոյն զօրքն էին, իբրեւ տեսին թէ զկնի եղեալքն դարձան յետս, հարմարեցան թէ ի փախուստ դարձան ի պատերազմէն, եւ սկսան իւրաքանչիւրքն խոյս տալ ելանել ի պատերազմէ: Իսկ զօրք թշնամեացն իբրեւ զայն չփոթ տեսանէին, ընդդէմ դառնային սոցա, ի վերայ յարձակէին, հասանէին հարկանէին ի սոցանէ երեք կամ չորեքհարիւր այր, եւ զոմանս ի նոցանէ կենդանի
17բ կալեալ մեծաւ տանջանօք ի Պար|կուշատ ածէին. ընդ որս էր եւ Ստեփանոս Շհումանեան (sic): Եւ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ, ի սրտմտութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Մխիթարայ, եւ հրաման տայր զկառափն հարկանելոյ. բայց միջնորդ լեալ մեծամեծացն՝ հաղիւ դարձուցին զվճիռ մահու նորա, եւ սուգ էառ Դաւիթ ի վերայ քաջին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ:

Իսկ Ստեփաննոս իբրեւ ածեալ եղեւ ի Պարկուշատ, գտաւ անդ ի տան Խանին բարեսէր ոմն Թուրք, որ գթացեալ ի նա՝ փախոյց. եւ իբրեւ ազդ եղեւ Դաւթի զերծումն նորա՝ մխիթարեցաւ ի սդոյն:

Էր ընդ կոտորեալսն նաեւ Պալի զօրավարն՝ որդին մելիք Փարսադանի, որոյ[33] զգլուխն հատեալ ընկեցեալ էին ի բացի զնա մերձ ի Խոտանան, բայց ոչ զբոլոր պարանոցն, այլ մինչեւ ցկէս ուլանն. ուստի յետ սակաւուց, իբրեւ ուշն ի վերայ գայր՝ կալեալ զգլուխն ի վերայ իւր, երթայր մտանէր ի մացառս վայրեացն մինչ ցմութ գիշերոյն, եւ ի գիշերի յուզի անցառս վայրեացն մինչ ցմութ գիշերոյն, եւ ի գիշերի յուզի ան-

33. Ձեռ. ոյոյ:

© National Library of Armenia

կեալ դայր, եւ յետ երից աւուրց ի Հալի ձոր հասանէր։ Եւ եղեւ սքանչացումն յոյժ ամենայն տեսողաց՝ զի ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչեւ ցայսօր, եւ է մելիք ի Հալի ձոր։

18ա

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Թէ զիա՞րդ Օսմանցիքն եկն եւ եմուտ ի Ղափան. եւ թէ զո՞րքան մարտս պատերազմաց եղուն ընդ նոսա Դաւիթ եւ քաջ զօրականք նորա. եւ թէ զո՞րքան մեծամեծ յաղթութիւն արարին ի նոսա[34]։

Յամի Տեառն 1724ին, եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀԳին, Սուլտան Ահմէտն Օսմանցւոց, որ բռնակալեալ ունէր ի պարսկական ծոցոյն ովկիանու մինչեւ ցԵգիպտոս եւ ցԼիբիայ, եւ անտի մինչեւ ցԼիւբիկէ, եւ մինչեւ ցբոլոր ծովն Պոնտոսի, եւ զմեծ մասն Հայոց, եւ զայլ բազում ազգս եւ զթագաւորութիւնս եւ զիշխանութիւնս եւ զաշխարհս նոցա, իբրեւ լսէր զվտարումն Պարսից արքային ի հայրենի աթոռոյն, խորհեցաւ զիարդ եւ ի՞նչ պատճառանօք յինքն գրաւել զտէրութիւնն զայն։ Ուստի հրաման տայր իշխանի զօրուն ելանել, զօրաժողով լինիլ յամենայն աշխարհաց, եւ երթալ հասանիլ ի վերայ Պարսից, եւ ունիլ զքաղաքս նոցա. եւ ել նա ըստ հրամանի արքային՝ անթիւ անհամար զօրօք ի կողմանս մեծին Հայոց, որ ի վիճակին Պարսից, եւ ուր ուրեք հասանէին՝ ի սուր սուսերի սատակէին զամենայն դիմակացս իւրեանց, եւ զօրքն ամենայն դառնային բա-

18բ *ղում | աւարաւ ամ յամէ, մինչ յղփացան փարթամացան եւ լցին զամենայն քաղաքս եւ զգիւղս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց եւ գերեաց՝ ի Հայոց եւ ի Պարսից. բայց ո՞ կարէ պատմել զաղէտս մարց եւ տղայոց ի ձեռաց անօրէն գերչացն, եւ զնոցին հարց եւ եղբարց անողորմ կոտորած։*

Արդ՝ սոքա իբրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնոսիկ, եւ զմայրաքաղաքն Երեւանու յետ բազում ժամանակաց պաշարմանն առին, եւ զամենայն բնակիչս ի սուր սուսերի մաշեցին։ Ապա յամի Տեառն 1726ին, եւ ի թուին Հայոց հազար հարիւր եօթանասուն եւ հինգերորդին, անթիւ անհամար զօրօք մխեցան յաշխարհն Սիւնեաց, եւ հասին պատեցին ի չորից կողմանց զեր-

34. *Ինչպէս Բ. զլուխին համար, հոս ալ, թղ. 18ա, սկիզբը պարապ տեղ թողուած է ձեռագրին մէջ, իբր խորագրի տեղ։ Չէ գրուած նաեւ բնագրին առաջին գիրը՝ Ց։ Լրացուցինք առնելով Գուլամիրեանցի հրատարակութենէն (անդ, էջ 42)։*

կիրն Դաւթի, զեօթնաբերդ դաւառն Ղափանու. յայնժամ ամենայն բնակիչք դաւառին առհասարակ խռովեցան սասանեցան, թողին լքին զԴաւիթ, եւ գնացին մտին ընդ լծովն Օսմանցւոց։ Եւ մնաց Դաւիթ միայն եօթնեւտասն սպառազէն արամբ ի յանապատն Հալի ձորոյ, ուր կանգնեալ էր զանառիկ բերդն. ընդ նմա էին նաեւ երեք եպիսկոպոսունք եւ երեքտասան քահանայք, զհետ գնացին նաեւ Տէր Աւետիսն եւ Մելիք Փարսադան՝ սակաւ ոմամբ, զի զօրքն ամենեքեան թօթափեցան ի նոցանէ։

19ա *Բայց Դաւիթ յայսմ ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդոցն, ոչ զանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, ոչ դադարեցաւ ի քաջագործութեանցն եւ ոչ յուսահատեցաւ յողորմութենէ Աստուծոյ։ Այլ արիաբար զբերդն ամրացուցանէր, ըստ համբարս բերդին առնէր, զզօրականս առ ինքն ժողովէր եւ բազմացուցանէր, եւ զամենակալն զԱստուած յոգնութիւն ինքեան կոչէր։*

Արդ՝ յամսեանն իններորդի յետ գալստեան Օսմանցւոց ի Ղափան, որ այն հինգերորդ ամ էր գալստեանն Դաւթի, եկին հասին ի Ղափան ի Սուլտան Ահմէտէն՝ Պէքիր փաշայն, եւ Արապ Ալի փաշայն՝ բազում զօրօք, ընդ ինքեանս առեալք նաեւ զՓաթալի Խանն Պարկուշատու. յետ այսորիկ հրաման տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին ամենայն զօրաւորաց[35] Հայոց եւ Թուրքաց գալ ժողովիլ անդր. եւ եկին հասին առ նոսա յամենայն կողմանց զօրքն Թուրքաց՝ ընդ ինքեանս առեալք նաեւ զզօրսն Հայոց ի Գողթան դաւառէն, ի յԱգուլիս[36] քաղաքէն, ի յՈւրդուարայ, ի Փխսիանայ, ի Պարկուշատայ, ի Ղափանու, ի Մեղրեայ, ի Զանգրու, նաեւ զԹուրքսն Ղարաչօղլու, եւ զնոսա որք բնակեալք էին ի Սեաւ լերինս։ Եւ զի մի՛ այլապէս թըլուեսցի բանս այս, զսակաւս ի բազմաց ասասցուք, | եղեն իբրու

19բ *վաթսուն կամ եօթանասուն հազար, եւ առաւել եւս բազում յոյժ, մինչեւ ընուլ բազմութիւն հեծելոց եւ հետեւակաց նոցա զդաշտս եւ զլերինս։ Եւ հանդէս արարեալ ամենայն զօրացն, կարգեցան պատրաստեցան դիմեցին գալ ի վերայ Դաւիթ[37] Պէկին, եւ եկին բանակեցան յայնկոյս գետոյն Հալի ձորոյ, ի յերեքտասներորդում[38] աւուր քառասնորդաց պահոցն։ Իսկ որք ընդ Դաւթի էին զօրք, զայն ահագին բազմութիւնն յոյժամ տեսանէին՝ զարհուրէին, եւ բազումք ի նոցանէ երթային առ փա-*

35. *Ձեռ. զօրավորաց։ Ապա վրան սրբագրուած ու աւելցուած ւա, փոխան վո-ին։*
36. *ՅԱֆուլիս։*
37. *Ձեռ. Դաւիթի։ Հաւանօրէն՝ սկզբնաբար Դաւթի։*
38. *Ձեռ. Տողադարձի վրայ հանդիպելով՝ եղած է յերեքտասաներորդ-դում։*

© National Library of Armenia

չայսն եւ անձնատուր լինէին. բայց որք քաջք եւ արիք էին՝ խիղախէին, եւ ի մարտ պատերազմի պատրաստէին. եւ էջ բանակեցաւ սակաւուք Դաւիթ ի յամրոցէն ի շէնն, որ էր յայսկոյս գետոյն, հանդէպ բանակի նոցա. եւ առաքեաց ընդ առաջ նոցա դունդ մի ի զօրաց հարիւր վաթսնից՝ կալնուլ զանցս գետոյն. եւ եկին կալան եւ ոչ թոյլ տային նոցա անցանել զդետն՝ զաւուրս երկուս. բայց յաւուրն երրորդի՝ թուփանքաւորքն Հայոց, որք ընդ զօրս Օսմանցւոցն էին, անցին զդետն յայլ ուստեքէ, եւ եկին մտին կալան զմի կողմն շինին, եւ հատին ըզօրսն Դաւթի: Իսկ Դաւիթ եւ զօրականքն իւր՝ երեք հարիւր

20ա *յիսուն արամբ մտին ամրացան ի յամուրն անապատին: Եւ էանց յայս կոյս ամենայն բանակն Օսմանցւոց, եւ մատուցեալ չուրջ պահ արկին*[39] *զբերդաւն եւ կանգնեցին զնովաւ պատնէշ, եւ անտի զգնտակս թօփից եւ թուփանկաց ի ներքս հոսէին: Եւ սոքա ի ներքուստ առ արտաքս զնոյն ի նոսին առնէին, եւ զաւուրս վեց մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին. եւ ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն հարիւր, կամ երկու հարիւր, եւ երբեմն երեք կամ չորս հարիւր անկանէին. եւ ի սոցանէ հաղիւ մի ոք կամ երկու՝ վասն ամրութեան տեղւոյն:*

Բայց յաւուրն եօթներորդի ընդ այդ ընդ առաւօտն, որք պաշարեալ պահէին զամուրն, կազմեցան, պատրաստեցան, եւ դիմեալ մօտեցան ի պարիսպ անդր, այլ ոչ որպէս յերեկն եւ յեռանդն, զի զահադին մեծամեծ մեքենայս (ըստ կերպի մեծամեծ սանդղոց, թուով քսան եւ վեց) ընդ ինքեանց բարձեալ բերէին, զային մերձենային, եւ ի պարիսպ անդր յեցուցանէին, եւ բազմութիւնն խուժանին յերիս խումբս բաժանէին, եւ յերից կողմանց գրոհ տուեալ, ի մեքենայից անտի ի վերայ պարըսպացն դիմէին[40]*: Իսկ պահապանք պարսպացն ի վերուստ*

20բ *անտի հարեալ զնոսա՝ ի մեքենայիցն ի վայր | թօթափէին, եւ բազմութիւնն գէշագէշ անկելոց նոցին, իբր վաղահասուկն թըզոյ հարեալ ի սաստկութենէ կարկտի՝ զյատակս մեքենայիցն ծածկէին. եւ զայն ամենայն ոչինչ համարեալ՝ յառաւօտէ մինչեւ ցութերորդ ժամ աւուրն մեծաւ գոչմամբ եւ տաղնապաւ ի վերայ պարսպացն դիմէին:*

Անդ էր տեսանել զայն ահեղ տեսիլ կատաղեալ զօրացն աղմուկ աղաղակին. զի[41] *իբր զմեքենայսն կանգնեցին, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր դրօշակիրքն յառաջ խաղացին, ապա զօրքն*

39. Ձեռ. պահարկին (*միացած*):
40. Ձեռ. դիմէին:
41. Ձեռ. զի-ն *այնպէս գրուած է՝ որ կը կարդացուի նաեւ* եւ զի:

ամենայն զկնի հեղանէին, իբր յորձանս յորդախաղաց գետոց ահագին գոչմամբ[42]*, եւ կամ իբրու ամեհի ալիս ծովու յուզեալ ի բռնութենէ հողմոց՝ դարիւ եւ դարիւ գային, մի զմիով անցանէին, եւ ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին եւ առ հասարակ յերկոցունց կողմանցն ձայն փողոյ, ձայն գօսերաց* (sic)*, գոչիւն զօրաց, շառաչիւն հրալից գնդակաց, ճայթմունք հրացանից զականջս խլացուցանէին: Իսկ որք ի ներքս էին, իբրեւ զայն ահեղ տեսիլ ի յամրոցէ անտի տեսանէին զգնդաց գնդաց այլասեռիցն՝ դրօշու դրօշու պատրաստութիւն, զնշանացն փողփողել եւ զճառագայթս զինուցն զինուորաց, զզանազանս հնչեցուցանէին, զնշխարս ձեռաց սրբոյն Մինայի ի բազմոցի դնէին, | եւ ամենեքեան անկեալ առաջի սրբոյ սեղանոյն՝*

21ա *առ Աստուած գոչէին, եպիսկոպոսունք, քահանայք, ամենայն ժողովրդականք եւ կուսանք (զի անդ էր նաեւ մենաստան ինչ կուսանաց, ուր բնակէին քառասուն կամ յիսուն կուսանք), զի ամենեքեան զմահն առաջի աչաց ունէին:*

Եւ յութերորդ ժամու աւուրն՝ իբրեւ տեսին զի բառնիւր այնուհետեւ յոյս փրկութեան, Մխիթար սպարապետն եւ Տէր Աւետիսն խրախոյս բարձին, ի զէն յարձակեցան, ապա զօրքն ամենայն առ նոսա ժողովեցան, բացի պահապանաց պարսպացն, վառեցան պատրաստեցան, զէն զգեցան, ի բարկութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թշնամեացն, զի խօսիլ սկսան ընդ նոսա Մխիթարն եւ Տէր Աւետիսն եւ ասեն. Քաջացարուք, մի՛ երկնչիք, ելէք զհետ մեր. եթէ հասեալ[43] *իցէ վախճան մեր՝ քաջութեամբ մեռցուք. զի լաւ իցէ մեզ արութեամբ արտաքոյ պարսպացն մեռանիլ՝ քան աստէն առաջի աչաց մերոց տեսանել զմահ ընտանեաց եւ բարեկամաց մերոց եւ զայլ դժնդակութիւնս: Զբանսն ասացին եւ ինքեանք յառաջագոյն աճապարեցին ելին արտաքս ընդ դաղտնի դուռն պարսպին, եւ երեք հարիւր վառեալք զկնի նոցա:*

21բ *Ո՛վ սքանչելեացս, ո՛վ մեծի ողորմութեանցն Աստուծոյ. երեք հարիւր վառեալք ի յութերորդ ժամու աւուրն ձայն եւ տուն, խրախոյս բարձին, յարձակեցան միանգամայն ի վերայ եօթանասուն հազարաց. զառաջինն յարձակեցան ի վերայ յաջակողմեան դնդի նոցա՝ յաջ եւ յահեակ կոտորելով: Իսկ նոքա յանկարծակի իբրեւ տեսին զայն ահեղ յարձակումն եւ կոտորած ի վերայ ինքեանց հասեալ, առ հասարակ խռովեալք եւ խուճապեալք՝ դիմեցին յերկրորդ եւ յերրորդ խումբսն, զաղա-*

42. Ձեռ. գոչմամբ:
43. Ձեռ. հասեալ է իցէ:

© National Library of Armenia

ղակ բարձեալ՝ թէ հասին կոտորեցին սպառեցին զմեզ քրիս-
տոնեայքն։ Եւ զայն իբրեւ լուան ամենեքեան՝ հիացան ափշե-
ցան տկարացան ի խորհուրդս իւրեանց, լքան լուծան եւ անկաւ
ահ ի Տեառնէ ի վերայ նոցա. զի մինչ դեռ ակն ունէին մեծի
յաղթութեան՝ զբռամբ ածելոյ զամուրն, յանկարծակի եհաս
նոցա այն անողորմ կոտորած։ Ուստի առհասարակ զարհուր-
եալք եւ սասանեալք՝ ասէին այր ցընկեր. Որ ոք կամի զանձն
իւր ապրեցուցանել՝ փախստեան ուշ դիցէ։ Զի բաղումք ի նո-
ցանէ բազում անդամ զփորձ առեալք էին քաջութեանցն Դաւթի
եւ արանց նորա. եւ զի ահն աղաղակն եւ անհնարին կոտորումն
22ա բանակի նոցա երթալով | երթայր եւ զօրանայր, այնուհետեւ
ոչ ոք համարձակէր յետս ընդդէմ սոցա դառնալ, այլ ամենե-
քեան խռովեալք եւ խուճապեալք՝ փախստեայ լինէին։ Իսկ սո-
քեան խռովեալք եւ խուճապեալք՝ փախստեայ լինէին։ Իսկ սո-
քա եւ որք մնացեալք էին ի բերդ անդր՝ համարձակ ի վերայ
յարձակէին, հասանէին հարկանէին, զբաղումս առ ետեղ սա-
տակէին, եւ զայլս խոցս եւ վիրաւորս հալածականս առնէին
անտի, մինչեւ ոչ թողուլ ի նոցանէ երկու ի միասին. եւ ի նմին
աւուր անկան անդ ի բանակէ Օսմանցւոց երեքտասան հազար
այր պատերազմող, եւ ի սոցանէ յոյժ սակաւ ոմանք, զի աջ
ամենակարողին հովանի եւ պաշտպան էր նոցա յամենայն պա-
տերազմունս նոցա՝ առ ի փրկել եւ ի կեցուցանել, եւ զթշնա-
մին առաջի նոցա խորտակել, որպէս յայտնապէս տեսանի աս-
տանօր եւ յայլ բազում տեղիս։ Եւ առին ի նոցանէ յաւուրն
յայնմիկ հարիւր քառասուն եւ ութն դրօշակ, եւ զայլ ամենայն
կապուտ կողոպուտ բանակի նոցա։

Արդ իբրեւ ետես Դաւիթ՝ թէ Աստուած օգնական է ինքեան
յամենայնի, խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ Օսման-
ցւոցն, եւ հանել զնոսա ի Ղափանու. եւ կամեցաւ ելանել նախ
ի վերայ Մեղրեայ ամուր աւանին, բայց իբրեւ գիտաց թէ բա-
22բ զում զօրօք է անդ փաշայն | Օսմանցւոց, ոչ համարձակեցաւ.
եւ ի նմին ժամանակի յաւուրս քառասնորդացն պահոց առա-
քեաց նա զՄխիթար սպարապետն եւ զտէր Աւետիսն՝ վաթսուն
եւ վեց վառելովք առ Խանն Դուզալի եւ առ եղբայր նորա Լե-
քազի Խանն, եւ ասէ ցնոսա. Եկայք[44] միաբանեալ տացուք պա-
տերազմ ընդ Օսմանցւոց, եւ եկին զտին զնոսա ի չէնն Քուր-
դաշեան՝ ի կողմանս Ուրդուարայ, առ Երասխաւ. զի յաւուրսն
յայնոսիկ շահ Թամազն էր ի Թաւրէզ, եւ իշխան զօրուն՝ որ
էր Դուզալի Խանն, բազում զօրօք ի կողմանս Երասխայ՝ ընդ-
դէմ Օսմանցւոցն. եւ իբրեւ պատմեցին Դուզալի Խանին զրանսն

44. Ձեռ. եքայք։

Դաւթի՝ երկեաւ առնել զայն։ Բայց եղբայր նորա Լեքազի Խանն
ջանայր հաւանեցուցանել. եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին՝ զօրք
Օսմանցւոցն ելին ի յՈւրդուարայ քսան դրօշուք, եւ եկին լցին
ղդաշտն Կրճիվանու. եւ ասեն Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն
ցԽանն. Հա՛պա դիմեսցուք ի վերայ դոցա։ Եւ նա երկեաւ եւ
ոչ կամեցաւ գալ։ Յայնժամ ելին չուեցին անտի[45] երկոքեանքն՝
վաթսուն եւ վեց արամբ, եւ սակաւ ինչ պատահեալ զօրացն
Օսմանցւոց՝ անցին գնացին ի նոցանէ. եւ զօրքն Օսմանցւոց
գնացին մտին ի Մեղրի, եւ յաւէրեալք ընդ զօրս Մեղրեայ փա-
շային, եղեն քսան եւ երկու հազար զօրք։

23ա Եւ իբրեւ ընդ երեկս լինէր, Մխիթար սպարապետն եւ տէր
Աւետիսն՝ Դուզալի Խանին ազդ առնէին, թէ ի գիշերի յայսմիկ
հարկանելոց եմք զՄեղրի, յօգնութիւն հասէք. եւ նա անառաքեաց
յիսուն վառեալ, եւ սկսան զօրսն կարգել կազմել, եւ պատուէր
տալ նոցա եւ ասել՝ զի ընդ այդն ընդ առաւօտն հասանիցեն ի
վերայ Մեղրեայ, եւ ինքեանք երկու ոմամբք դան հասանին ի
յայդեստանս Մեղրեայ. եւ անդէն առ ինքեանս զամենայն փա-
խըստեայսն Մեղրացւոց (որք միանգամ նեղեալք եւ չարչար-
եալք ի դառն ծառայութենէ Օսմանցւոց՝ թափառականք աստ
եւ անդ ի լերինս շրջէին) զամենեսեան զնոսա ժողովէին, կար-
դէին կազմէին, եւ ի գլուխն Մեղրեայ ի դարանի դնէին, եւ
ինքեանք սակաւ ոմամբ գաղտնաբար գիշերայն ի Մեղրի մտա-
նեն ծածուկ զինեալք։ Եւ իբրեւ առաւօտ լինէր զօրքն իւրեանց
ոչ հասանէին. բայց զօրացն Օսմանցւոց իբրեւ ազդ լինէր՝ թէ
զօրաժողով են Հայք արտաքոյ պարսպացն ի բացի, զէն զգե-
ցան, ձի հեծան եւ պատրաստեցան ի պատերազմ*։ Յայնժամ
Մխիթար սպարապետն, եւ տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նոսա էին,
սուսերամերկք լինէին, ի մէջ բերդին յարձակէին, զհարկահանն
Օսմանցւոց սատակէին, ապա որում եւ պատահէին զօրացն
23բ Օսմանցւոց՝ անդանօր սատակէին, եւ զայլս շտապ[46] տագնա-
պաւ առաջի տանէին, մինչեւ ի փոքր թաղն հասուցանէին զփա-
շայն, եւ անդ ի վերայ հասին նաեւ դարանամուտքն ի գլխոյն
Մեղրեայ. եւ սկսան փախուստ առնուլ զօրքն Օսմանցւոց։

Յայնժամ Մխիթարն, տէր Աւետիսն եւ որք ընդ նոսա՝ ի-
բրեւ տեսին թէ հասին դարանամուտքն ի վերայ Օսմանցւոցն,
թողին զնոսա եւ ամապարեցին՝ հասին կալան ինքեանք զկիրճս
ճանապարհի նոցա, որ առ Երասխաւն էր, որ այժմ յայլազգեաց
կոչի Ուղուն պէնտ. եւ էր վիրճն այն երկայն՝ ճգեալ իբրու

45. Ձեռ. անտ։
*) Ձեռ. ի պատերազմի։ 46. Ձեռ. ըշտապ։

© National Library of Armenia

զնացս միոյ ժամու կամ երկուց, որոյ մի կողմ էր քարաժայռն մեծ, եւ ի միւս կողմն՝ Երասխն յորդահոս. անդ իբրեւ մտին փախստեայքն Օսմանցւոց ի կիրճն, սոքա ելին ընդ առաջ նոցա ի պատերազմ. եւ իբրեւ զայն տեսին, նեղեցան յոյժ՝ զի պաշարեալ մնացին յամենայն կողմանց, եւ ստիպեցան անցանել զգետն Երասխ. այլ սոքա ի վերայ հասին նոցա, զրաղումս առ ետեղ սատակեցին եւ զայլ բաղումս ի գետն հեղձուցին: Եւ անտի դարձ արարին, եկին հասին ի Մեղրի, եւ անդ գտին զամբաւ կառափունս Թուրքաց, զանհամար ձիս եւ զկորիս նոցա, զանթիւ զանչափ գոյս նոցա, իբր չորեք հարիւր տաղանդոյ

24ա ինչս. զբեռն հարկահանին բացին | եւ անդ երեսուն եւ երկու հազար թուղթս հարկաց գտին, եւ զայն ամենայն ի հուր այրեցին: Եւ զԴաշեաց Նորվէշն գտին, եւ զի ուրացեալ էր զԲրիստոս՝ զգլուխն հատին:

Ապա յետ այսորիկ իբրեւ սակաւ ինչ ժամանակ ի վերայ անցանէր, ասպատակիչ փաշայն Օսմանցւոց բաղում զօրօք զիմէր գայր, եւ բնակէր ի Բեխ կոչեցեալ շէնն, իբր զաւուրս միոյ շաբաթու. զրաղում հնարս խորհէր ի վերայ Դաւթի եւ զօրաց նորա, եւ ամենեւին զոչինչ կարաց առնել. այլ զօրականքն Դաւթի ի գիշերի միում ի վերայ հասին նոցա, հարին կոտորեցին զրաղումս ի նոցանէ, եւ զփաշայն հալածականս արարին:

Յետ այսորիկ դունդ մի զօրաց ութն հարիւրոց ի Պարկուշատ եկին, զի զնասցեն անտի ի Տաթեւ. եւ սոքա իբրեւ զայն զդացին, զդիշերայն ի Օքուզեարաթ կոչեցեալ լեառն ելանէին եւ զանցս ճանապարհին ըմբռնէին: Իսկ նոքա ընդ այդն ընդ առաւօտն իբրեւ եկին անդր հասին, սոքա ի վերայ յարձակեցան, հարին կոտորեցին ի նոցանէ երեսուն եւ վեց այր, զեօթն այր եւս գերեցին, եւ առին զամենայն ինչս նոցա եւ դարձան ի Հալի ձոր:

Ապա այլ եւս զօրք Օսմպնցւոց եկին բանակեցան[47] ի գիւղ մի Թուրքաց՝ մերձ ի Մանլեւ, զնոսա եւս՝ ի դիշերի ի վերայ հասին՝ կոտորեցին եւ միայն զերկուս ի նոցանէ կենդանի ածին ի Հալի ձոր:

24բ Արդ՝ յամի Տեառն 1727ին, որ այն հինգերորդ ամ էր գալըստեանն Դաւթի ի Ղափան, իբրեւ տեսանէր Դաւիթ Պէկն՝ որ զորմութեամբն Աստուծոյ՝ յամենայն ուրեք զթշնամիսն առաջի իւր վանեալս եւ խորտակեալս, առաքեաց Շահթամազ արքային Պարսից զչորս բեռինս գլխով սպանելոց ի բաղմութենէ կոտորածին, զորս հասուցին Օսմանցւոց. եւ նա իբրեւ զայն

47. Ձեռ. բանկեցան (sic):

տեսանէր՝ ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ թշնամեացն իւրոց, եւ զարմանայր յոյժ ի վերայ քաջութեանցն Դաւթի եւ զօրավարաց նորա, զընծայս պարգեւէր, հրովարտակս գրէր առ նա՝ ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ.

«Շահթամազ արքայ Պարսից՝ առ քաջդ Դաւիթ Պէկ, եւ առ քաջ զօրավարսդ Հայոց՝ որք ընդ քեզ են, ողջոյն: Ի բաղմաց բաղում անգամ ազդ եղեւ մեզ զքաջութեանց քոց. բայց արդ իբր ականատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց՝ որ ընդդէմ թշնամեացն մերոց, ահա՛ արդ կացուցի զքեզ իշխան եւ զլուխ ամենայն իշխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ. եւ երկիրդ Ղափան՝ զոր կալար քաջութեամբ, քեզ լիցի. բայց դու ելցես եւ ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ յայդոցիկ, եւ ի բաց հանցես զՕսմանցին ի սահմանաց քոց»:

Եւ ետ բերել նմա զմի խաչվառ* եւ զմի պատուական նժոյգ

25ա ձի, նաեւ զիշխանութիւն կարող | լինելոյ դրամ հատանել, եւ իւրաքանչիւր զօրապետաց նորա զմի մի պատմուճան առաքեաց: Եւ եկին հնազանդեցան նմա ամենայն իշխանք եւ դաւառապետքն Թուրքաց:

Եւ ել գնաց Դաւիթ ի Հալիձորոյ ի Մեղրի, եւ բանակեցաւ անդ. եւ ժողովեալ առ ինքն զամենայն զօրսն Մեղրեայ եւ Զաւրնդրու, անտի խաղաց գնաց եւ բանակեցաւ ի Կրճէվան աւանն, եւ հանդէս արարեալ անդ ամենայն զօրացն՝ առաքեաց զնոսա ի ձեռն քաջ զօրապետացն ի վերայ Ուրդուար քաղաքի: Եւ գնացին հասին անդ, եւ ի ժամ գիշերոյ՝ ի մէջ քաղաքին յարձակեցան, հարին կոտորեցին յՕսմանցւոցն երեք հարիւր այր, եւ մնացեալքն ելին փախեան ի քաղաքէն եւ գնացին ի դիպուկ ինչ տեղի՝ արտաքոյ քաղաքին՝ բանակ առեալ բանակեցան: Եւ սոցա առեալ զաւարն՝ արկին սեղանս, զի կերիցեն եւ արբցեն. յայնժամ գայ ի վերայ հասանի նոցա Դաւիթ Պէկն մինչդեռ բազմեալ էին զօրավարքն ի սեղան, եւ ցասուցեալ ի վերայ նոցա՝ ասէ. Թշնամիքն ձեր արտաքոյ քաղաքիս բանակ առեալ բանակին, եւ դուք նստեալ աստ ուտէք եւ ըմպէք: Եւ առժամայն թողեալ զուտելն՝ հեծան կազմեցան եւ յարձակեցան

25բ ի վերայ | բանակի Օսմանցւոցն. իսկ նոքա իբրեւ տեսին՝ զիտացին թէ զօրն Պարսից է, եւ ելին ընդառաջ՝ ի մարտ պատերազմի. բայց իբրեւ զփորձ առին եւ զիտացին թէ այն է զօր Դաւիթ Պէկին, ի փախուստ դարձան եւ գնացին. եւ սոքա առին զնոցանէ[48] զրաղում ջոկս ձիոց եւ ջորեաց, եւ առաքեցին զայն

*) Ձեռ. խաչվար: 48. Ձեռ. զբնոցանէ:

© National Library of Armenia

ամենայն առ Դաւիթ. եւ ինքեանք դիմեն դան ի Դէշտ կոչեցեալ աւանն: Իսկ արք աւանին ի հեռուստ իբրեւ զդալ զօրացն տեսին, համարեցան թէ զօր այլազգեաց է այն, եւ փախեան ի յԱդուլիս: Եւ անտի չուեն դան Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն հանդերձ զօրուն ի յԱդուլիս քաղաք. իսկ պահապանք մեծ դրան քաղաքին, ընդ տեսանելն զսոսա՝ փախչին. եւ սոցա համարձակ մտեալ ի քաղաքն, երթան ի վաճառատեղն՝ առ ի յոյզ եւ խնդիր առնել զՕսմանցիսն[49], եւ գտանեն անտի փախուցեալ զհարկահանսն[50] Օսմանցւոց, եւ ինքեանք երթան բանակին ի վանս սրբոյն Թովմայի առաքելոյն. եւ մինչ դեռ անդ էին նոքա՝ լուան արտաքոյ աղմուկ չփոթի, եւ երկու ոմանք ի սոցանէ ձի կալան եւ ելին արտաքս եւ գնացին, զի ոմն ի Թուրքաց յափշտակեալ զմի ոմն դերի վարէր, եւ պնդեցան զհետ

26ա նորա, | եւ նորա թողեալ զդերին՝ փախեաւ:

Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին ի դիտանոցէն՝ զի Դաւիթ Պէկն եւս գայր մտանէր ի քաղաքն, եւ ելին ընդ առաջ նորա. եւ զգեցոյց նա իւր զօրականացն զմի մի պատմուճան, եւ դարձան վերստին բանակեցան ի սուրբն Թովմայ. եւ արք քաղաքին՝ ըստ սովորութեան իւրեանց՝ ամենեքեան գային եւ զձեռսն Դաւիթ Պէկին համբուրէին: Եւ Մելիք Մուսին, որ նա ինքն քաղաքապետն էր, իբրեւ գայր յանդիման լինէր՝ Դաւիթ հրաման տայր իւրոցն եւ ասէր. Ի գիշերիս յայսմիկ հատէք զգլուխն Մուսեայ. զի այր նենգաւոր էր նա եւ խարդախ. բայց մելիք Փարսադան յառաջ մատուցեալ՝ բարեխօս լինէր վասն նորա, եւ զվճիռ մահուն դարձուցանէր:

Եւ մնացեալ սոցա ի քաղաքի անդ, ի միջոցի տասն աւուրց՝ երիցս անգամ յարձակեցան ի վերայ նոցա զօրքն Օսմանցւոց, եւ երիցս խորտակեցան ի քաջամարտիկ զօրացն Դաւիթ:

Յետ այսորիկ արքայն Պարսից հասոյց ի թիկունս Դաւիթի զերիս խանս, եւ վերստին դիմեաց Օսմանցին, եւ միւսանգամ խորտակեցաւ եւ ի փախուստ դարձաւ: Եւ այս ամենայն պա-

26բ տահէր նոցա յայն սակս, զի իշխանքն | Ադուլեցւոց ծածկապէս դաշնադիրք էին ընդ Օսմանցւոց, եւ սոքա ոչ գիտէին:

Ապա յետ երկուց աւուրց եկին հասին բազմութիւն զօրացն Օսմանցւոց, եւ լցին զդաշտն Մարադու, եւ անդ բաժանեցան յերիս առաջս. իսկ որք ընդ Դաւիթի էին՝ նոքա եւս յերիս առաջս բաժանեցան. խանքն Պարսից ի մի կողմն, եւ զօրքն Հայոց ի միւս կողմն. իսկ տէր Աւետիսն՝ հանդերձ զօրուն՝ դիպեցաւ ի կողմն Երասխու: Արդ՝ իբրեւ խմբեցան ի պատերազմ, խանքն Պարսից ի փախուստ դարձան յերեսաց Օսմանցւոց, բայց զօրքն Հայոց պինդ կացին, հարին սատակեցին զբազումս ի Օսմանցւոց, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին: Ապա դարձան, զկնի խանիցն պնդեցան, հասին նոցա, (մինչդեռ փախստեայ երթային նոքա ի Թավրէզ), եւ զամենայն զօրս նոցա ի յԱդուլիս դարձուցին. բայց խանքն փախեան, եւ սոքա գնացին՝ աւար առին զտունս նոցա, եւ զտիկնայս նոցա՝ հանդերձ ութեւտասան աղախնեօք եւ չորս ներքինեօք՝ զերի վարեցին ի Հալի ձոր:

Արդ՝ յետ այսոսիկ իբրեւ երկու աւուրք ի վերայ անցին, արքն Ադուլիսի եւ մելիք Մուսին զթշնամութիւնս եւ զդաւա-

27ա ճանութիւնս իւրեանց յայտ արարին, զի ի մէջ քաղաքին | գրոհ տուեալ՝ ի վերայ զօրացն Դաւթի դիմեցին, մինչդեռ ի վանս սրբոյն Թովմայի էին նոքա՝ արտաքոյ քաղաքին, եւ ի քաղաքէ անտի սկսան զհրացանս արձակել ի վերայ նոցուն. այլ սոքա խնայեցին ի նոսա, վասն զոլոյն համազգային, եւ զի ոչ կամէին մատանել յարիւն այնքան քրիստոնէից. վասն զի ի քաղաքի անդ էին աւելի քան զտասն հազար տուն Հայոց. ուստի եւ արտաքս մելիք Փարսադան, եւ ասէ ցարսն քաղաքին. Արք եղբարք, հանդարտ լերուք, մի՛ եւս արձակէք հրացանս, թոյլ տուք զի ելցէ տէրն մեր արտաքս եւ գնասցուք աստի, եւ ձեզ ոչինչ մեղիցուք: Այլ նոքա առաւել եւս վատթար զոլով, հարին եւ անդէն զմիջնորդն խաղաղութեան՝ մինչդեռ խաղաղութեան բանս բարբառէր՝ սպանին զնա, որ եւ զտէրն նոցա զմելիք Մուսին ի մահուանէ ապրեցոյց: Այլ որք ընդ Դաւթի էին, իբրեւ զայն տեսին, գիտացին զի վճարեալ էր այնուհետեւ չարութիւն նոցա. քակեցին զմի կողմն պարսպի վանացն, եւ անտի չուեցին գնացին եւ ի գիւղ մի Թուրքաց հասին, եւ գտին անդ զբազում ինչս Ադուլեցւոց՝ զձիս, զջորիս եւ զհազար ՝ երեք հարիւր ոչխարս սպանդանոցի, եւ զայլ ինչս նոցա անտի առին եւ գնացին ի Մեղրի:

27բ Եւ յետ երկուց աւուրց՝ զօրականքն Դաւթի միւսանգամ ի յԱդուլիս արշաւեցին եւ եկին՝ որ ինչ էր նոցա արտաքոյ քաղաքին՝ զամենայն առին, եւ մօտեալք ի քաղաքն՝ յերկուց կողմանց հուր արկին, զի թերեւս ելցեն արտաքս առ ի մարտնչիլ, զի ոչ կարէին հանդուրժել չարեացն եւ գաւուն՝ զոր նոքա արարին: Եւ իբրեւ ոչ ելին արտաքս առ նոսա, առին զաւարն եւ գնացին ի Մեղրի, եւ անտի դարձան ի Հալի ձոր եւ անդ օթեւանս կալան:

Եւ յաւուրսն յայնոսիկ՝ Դաւիթ Պէկն առաքէ զտէր Աւե-

49. Ձեռ. զօսմանցիսն:
50. Ձեռ. զհարկահանսն (sic):

© National Library of Armenia

տիսն առ զօրականսն որք էին ի Զավնդուր, եւ նոքա մերժեն զԴաւիթ եւ ոչ ընդունին զրանս նորա։ Եւ նա դառնայ զայ առ Դաւիթ եւ զապստամբութիւն նոցա յայտ առնէ նմա, եւ թէ որպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զոստիկանս Օսմանցւոց։ Յայնժամ հրաման տայ Դաւիթ չորեքտասան զօրագլխաց իւրոց երթալ կալնուլ եւ զնոսա կապեալս առ ինքն ածել. եւ ելին կազմեցան պատրաստեցան, ձի հեծան եւ գնացին հասին, հարին զնոսա, եւ կալան կապեցին զզօրավարսն եւ զՕսմանցի ոստիկան նոցա, եւ ածին կացուցին զնոսա ի Հալի ձոր առաջի Դաւթի։ Եւ իբրեւ յանդիման եղեն նոքա, յառաջ մատուցեալ
28ա աղաչէին, երդմունս եւ դաշինս զնէին եւ | ասէին. Այսուհետեւ քեզ հնազանդիմք մինչեւ ցմահ։ Եւ հաւատացեալ Դաւթի՝ արձակեաց զնոսա ի կապանաց, եւ զերկու զօրավարս առ ինքն եթող, եւ զայլսն ետ ի ձեռս տէր Աւետիսին[51], զի լինիցին ի ներքոյ հրամանաց նորա։ Եւ նորա առեալ զնոսա ի Զավնդուրն, եւ արձակէ զիւրաքանչիւրն ի տունս իւրեանց։

Եւ յետ այսորիկ Բաթալի խանն եւ զօրքն Օսմանցւոց, ի գիշերի միում գան եւ հարկանեն զերիս գիւղս Հայոց, եւ կալեալ զերիս զօրապետս՝ ածեն ի Պարկուչատ։ Եւ իբրեւ զայն լսէր տէր Աւետիսն՝ վաղվաղակի զզօրսն ժողովէր, եւ յետ երկուց աւուրց յերկիրն Պարկուչատայ արշաւէր, եւ գիշերայն ի վերայ հասանէր, հարկանէր զհարուածս մեծամեծս, եւ զերկու թուրք զօրապետս ձերբակալ առնէր, եւ զամենայն ինչս եւ զբստացուածս նոցա յաւար ածէր ի Զավնդուր։

Եւ եղեւ ի ժամանակի յայնմիկ հիւանդանալ Դաւթի եւ մեռանել իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւրում՝ ի Հալի ձոր, յամի Տեառն 1728ին, եւ ի թուին Հայոց ՌՃՀԷ, կեցեալ ամս վեց յիշխանութեան իւրում ի Ղափան։

Արդ՝ իբրեւ վախճանեցաւ Դաւիթ Պէկն, զօրականքն միաբանեալք՝ կացուցին ինքեանց իշխան եւ գլուխ զՄխիթար ըս-
28բ պարապետն Դաւթի. | բայց զի յետոյ եղեն անմիաբանք եւ տարաձայն յիրերաց (որ է քակտիչ եւ ապականիչ ամենայն հ

1730, յետ երկուց ամաց իշխելոյն. զի նա յօրէ յորմէ հետէ ի Խնծորէսք բնակէր, ասէին ցնա հայ բնակիչքն. Ե՛լ գնա ատի ի յամուրն քո. եւ նա ոչ լսէր նոցա: Ուստի յաւուր միում հարին
29բ զնա ի պարսպէն եւ սպանին, եւ հատեալ զգլուխ նորա՝ առին գնացին ի Թավրէզ, առ փաշայն Օսմանցւոց. իսկ նա իբրեւ ետես զայն՝ զարմացաւ յոյժ, եւ ի սրտմտութիւն քարկուքեան բրդեցաւ ի վերայ այնպիսոյ անզգամութեան նոցա, եւ ասէ. Ո՛վ անօրէնք եւ ամբարիշտք, զի՞րդ իշխեցիք ի զուր տարապարտուց սպանանել զտէրն ձեր եւ զայդպիսի քաջ այր. եւ հրամայեաց հատանել զգլուխս ամենեցուն նոցա՝ որք տարան զայն, եւ ըստ արժանեացն՝ հատոյց զհատուցումն նոցա:

Արդ՝ նոքա զայսպիսի մեծ անօրէնութիւնս գործեցին, թերեւս վասն այսորիկ՝ զի մի՛ զկիրս Հալի ձորոյ կրեսցեն ի յՕսմանցւոցն, որպէս եւ նոքայն կրեցին վասն արգել լինելոյ անդ Մխիթարայ. իսկ զօրքն ամենեքեան ցրուեցան գնացին, ոմանք ի նոցանէ՝ առ իշխանն Գուղարացւոց[55], եւ այլք՝ յայլուր:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ[56]

Եւ ի յաւարտ բանիս, ասեմք թէ չա՛ր է արդարեւ եւ դժընդակ՝ անմիաբանութիւնն ընկերաց ի մէջ հասարակութեան, եւ նախադասելն զբարին եւ զօգուտն իւրոյ անձին՝ բարւոյ հասարակութեան իւրոյ. եւ յորում հասարակութեան եւ գտանիցի չարս այս, նոյնժամայն եղծէ եւ ապականէ եւ ընդունայնացու-
30ա ցանէ զնոյն | հասարակութիւնն, թէ՛ տուն իցէ, թէ՛ քաղաք, թէ՛ ազգ իցէ, եւ թէ՛ անպարտելի մեծ թագաւորութիւն: Զի՞նչ մեծագոյն քան զկայսերութիւն Մակեդոնացւոց եւ Հռոմայեցւոց, եւ ընդէ՞ր ի սպառ կործանեալ բարձան ի միջոյ. վասն զի պակասեցաւ ի նոցանէ միաբանութիւնն եւ սէրն հասարակութեան, որով զօրացեալ իսկ էին:

Ընդէ՞ր եղեւ եւ կործանումն ազգին մերոյ, երկրին մերոյ եւ թագաւորութեան. վասն զի բարձաւ միաբանութիւնն յիշխանաց եւ ի նախարարաց մերոց: Զի որպէս միաբանութիւնն հոգի է եւ կեանք՝ ամենայն հասարակութեան, նոյնպէս եւ հակառակն սորին, այսինքն անմիաբանութիւնն՝ եղծիչ է եւ սատակիչ ամենայն հասարակութեան: Արդ՝ ողորմեցաւ արդարեւ Աստուած ամենայն տանն Սիսակայ որդւոյն Գեղամայ, յարու-

55. Ձեռ. Գուքարացւոց:
56. Խորագիրը՝ մեզմէ: Այս հատուածը, որ պարսաւ մըն է անմիաբանութեան, գրուած է անշուշտ Հ. Ղ. Սեբաստացիի կողմէ, իբր վերջաբան:

ցանել նոցա զԴաւիթ եւ զայլ ամենայն որդիս զօրութեանց, որք քաջացան եւ ի բաց վանեցին զամենայն ապականիչ երկրի իւրեանց: Ո՛վ թէ ո՞րպէս զօրացան, ընդդէմ ելին մեծամեծ թագաւորաց եւ ապրեցան եւ անպարտելի մնացին ի նոցանէ՝ զբութեամբ վերին խնամոցն, մինչդեռ էին միաբանք ի միասին: Բայց իբրեւ եհաս առ նոսա ապականիչ ախտս այս անմիաբանութեան, իսկոյն եղծան լուծան բաժանեցան եւ եղեն իբր զչեղեալս: Զի մեռաւ[57] Դաւիթ՝ ի քա|ջութենէ որոյ սարսէին ամե-
30բ նայն բռնակալք յուսացեալքն ի զօրութիւնս իւրեանց, եւ յանայն բռնակալք յուսացեալքն ի զօրութիւնս իւրեանց, եւ յաջորդեաց Մխիթարն, որ իբր կորիւն առիւծու գոչեաց ի լերանց Սիւնեաց, եւ ի նմանէ սարսեցան ամենայն դազանք ի մորիս իւրեանց, եւ էջ եւ յափշտակեաց զյափշտակութիւն ի միջոյ գազանաց, եհար խորտակեաց զեղջիւրս հպարտաց, հատոյց զհատուցումն եօթնապատիկ ի գլուխս թշնամեաց, եւ յամօթ արար զմեծամեծս հեթանոսաց, եւ յաւար էառ զփառս նոցա: Այլ զբոլոր անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ ախտիւս անմիաբանութեան, ուստի իշխեցին ըստ պանանել զառաջնորդն իւրեանց, եւ մերժել ի հասարակութենէ իւրեանց զողորմութիւնն Աստուծոյ[58]:

Հրտ. Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ

57. Ձեռ. մեռան:
58. Ձեռագրին մէջ՝ կը յաջորդէ (թղ. 30բ–31բ) Դաւիթ Բէկի զօրավարներուն ցանկը, յար եւ նման նախորդ ձեռագրի օրինակին (թիւ 2685, տե՛ս «Բզմ.» ձէե. 1977, թ. 1–2, էջ 322–323), սակայն բոլորովին տարբեր գրով: Կ'աւարտի քերթուածով մը (թղ. 31բ–32ա), որու սկիզբն է «Ի նուազել Հայոց ազգի...», եւ տուներուն սկզբնատառերը կը կազմեն Ի ՍԱՀԱԿԷ (տե՛ս «Բզմ.» անդ, էջ 324):

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՉԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ 1786 (տպ. Յովհ. Փիլոյեանց), Գիրք Զ. գլուխ ԽԸ–ԽԹ, էջ 784–800:
Յ. Փ.– Ադրիւր ազգային պատմութեան: Ժամանակագրութիւն Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենցի (Յառաջաբան եւ Բնագիր), «Կռունկ Հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), Գ. (1863), թ. 2 (Փետրուար), էջ 81–112, թ. 3 (Մարտ), էջ 181–212:
(Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ), Դաւիթ Բէգ – Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին եւ պատերազմաց Հայոցն Խափանու (հրտ. Արգար Ստեփաննոսեան Գուլամիրեանց), Վաղարշապատ 1871, տպ. Ս. Կթղ. Էջմիածնի, էջք ԺԴ, 1–78:
Ա. ԵՐԻՑԵԱՆՑ, Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ. «Փորձ» (ազգ. գրկ. եռամսեայ, Տփղիս), Բ. (1877–78), թ. 1, էջ 367–394:

© National Library of Armenia

ՐԱՖՖԻ (ՑԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ–ՑԱԿՈԲԵԱՆ), Խամսայի մելիքությունները (1600–1827). Նիւթեր Հայոց նոր պատմութեան համար, *Թիֆլիս* 1882, *տպ. Կովրկն.* (*արտատպուած «Մշակ» Թերթէն*), *էջք* 414+XLVI (*յատկապէս՝ էջ* 1–57):

ՐԱՖՖԻ (ՑԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ–ՑԱԿՈԲԵԱՆ), Դաւիթ Բէկ, *տպ. Թիֆլիս* 1890, *էջ* 762–763 (*Տէր Աւետիք քահանայի վախճանին մասին*):

Հ. ՂԵՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհին, *Վենետիկ – Ս. Ղազար* 1893, *էջք* 563 (*յատկապէս՝ էջ* 212, 254–264, 300–301, *եւն...*):

Լ. ԲԱԲԱՅԵԱՆ, Պրոֆէսոր Հեյգելը եւ մի հատուած Հայոց պատմութիւնից (*Լ. Բաբայեան կատարած է նաեւ Հեյդէլի այդ աշխատասիրութեան հայերէն թարգմանութիւնը*), «*Արձագանք*» (*Թիֆլիս*), 1894, *թիւ* 75:

Հ. Գ. Գ. (Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ), Իսրայէլ Օրիի մասին, «*Հանդէս ամսօրեայ*», (*Վիեննա*), *ԺԱ.* (1897), *թ.* 1, *էջ* 26–27:

KARL-THEODOR HEIGEL, **Geschichtliche Bilder und Skizzen,** München 1897, pp. 37-57 (*Այսպէս յիշուած՝* Maurice Muret*ի յօդուածին մէջ, տե՛ս ստորեւ*):

PAUL CAMBON, **Introduction** au **Livre jaune sur les affaires d'Arménie,** 1897 (*Այսպէս յիշուած՝* Maurice Muret*ի յօդուածին մէջ, տե՛ս ստորեւ*):

MAURICE MURET, **Un projet de croisade arménienne en 1700** (*Իսրայէլ Օրիի մասին*), «Bibliothèque universelle et Revue suisse» (Lausanne), CIII, Tome X (№ 29, Mai 1898), pp. 295-316.

ՄՕՌԻՍ ՄԻՒՌԷ, Հայաստանը ազատելու ծրագիր մը՝ 1700ին (*Թարգմանութիւնն է նախորդ յօդուածին*), «*Նոր կեանք*» (*Լոնտոն*), *Ա.*, *թիւ* 17 (1 *Սեպտ.* 1898), *էջ* 265–270:

ЭЗОВЪ Г. А. «Сношенія петра великаго сь армянскимь народомь, Документы», Санктпетербургь, Тип. Импер. Академіи Наукь 1898, *էջք* XVI+CXIX+512:

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑԵԱՆՑ, Կ. Եզեան՝ «Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները Հայոց ազգի հետ» (*գրախօսական*), «*Ազգագրական Հանդէս*» (*Թիֆլիս*), *Գ. տարի*, *Դ. գիրք* (1898), *թ.* 2, *էջ* 293–313:

ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ.– Կ. Ց. Եզեան՝ «Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնը Հայոց հետ» (*գրախօսական*), «*Արարատ*» (*Վաղարշապատ*), *ԼԱ.* (1898), *թ.* 11–12, *էջ* 536–543:

Ա. Ա.– Եզեան Կ. Ա.՝ «Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները Հայոց ազգին հետ» (*գրախօսական*), «*Մուրճ*» (*Թիֆլիս*), *Ժ.* (1898) *թ.* 9, *էջ* 1264–1274:

Ա. Մէցեէ, Կ. Եզեանց՝ «Մեծն Պետրոսի յարաբերութիւնները հայ ժողովուրդին հետ» (*գրախօսական*), «*Անահիտ*» (*Փարիզ*), *Ա.* (1899), *թ.* 9–10 (*Ցուլիս–Օգոստոս*), *էջ* 306–309:

Ա. Ա. (Թրգմ. Պետրոս Զաքարեանց), Կ. Ա. Եզեան՝ «Պետրոս Մեծին յարաբերութիւնները Հայ ազգին հետ» (*գրախօսական*), «*Հանդէս ամսօրեայ*» (*Վիեննա*), *ԺԲ.* (1898), *թ.* 12, *էջ* 380–381:

ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Խ.– Կ. Եզեանի «Ռուսաց կայսեր Մեծն Պետրոսի յարաբերութիւնները Հայոց ազգի հետ» (*գրախօսական*), «*Բազմավէպ*» (*Վենետիկ – Ս. Ղազար*), *ԾԶ.* (1898), *թ.* 12, *էջ* 580–583:

Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ, Կ. Եզեան՝ «Պետրոս Մեծի յարաբերութիւնները Հայոց ազգի հետ» (*գրախօսական*), «*Լումայ*» (*Տփխիս*), *Դ.* (1899), *Գիրք Ա.* (*Ցունուար*), *էջ* 229–263:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՑԵԱՆ, Սիսիան (Նիւթեր՝ ազգագրական նշանակութեան համար), «*Ազգագրական Հանդէս*», *Գ. տարի*, *Գ. գիրք* (1898), *թ.* 1, *էջ* 105–270:

* * *, Ղարաբաղու, Նախիջեւանի եւ Շամշադինի Մելիքները (*պատմական վաւերաթուղթեր*), «*Լումայ*» (*Տփխիս*), *Ե. տարի* (1900), *Գիրք Ա. էջ* 291–294:

ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ, Ծագումն Դաւիթ Բէկի, «*Բանասէր*» (*Փարիզ*), *Դ.* (1902), *թ.* 12, *էջ* 381–382:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՑԵԱՆ, Նախիջեւանի գաւառ: Ա. Մասն, Գողթն կամ Օրդուբադի ոստիկանական շրջան, «*Ազգագրական Հանդէս*», *Թ. տարի*, *ԺԱ. գիրք* (1904), *էջ* 241–334:

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՑԵԱՆ, Զանգեզուրի գաւառ, Կապան կամ Ղափան: Պատմական համառօտ տեսութիւն, «*Ազգագրական Հանդէս*», *Թ. տարի*, *ԺԲ. գիրք* (1905), *էջ* 175–202:

ԱՐՍԷՆ ՎՐԴ. ՂԼԴՃԵԱՆ, Նիւթեր Դաւիթ Բէկի պատմութեան վերաբերեալ, «*Արարատ*», *ԼԸ.* (1905), *թ.* 4, *էջ* 382–387:

ՄԱԿԱՐ ԵՊՍ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ, Պատմութիւն Աղուանից, *հտ. Բ. Թիֆլիս*, *տպ. Օր. Ն. Ադանելեանցի*, 1907, *էջք* 192 (*յատկապէս՝* 70–93):

ASCHOT JOHANNISSJAN, **Israel Ory und die armenische Befreiungsidee,** München, Druck M. Müller & Sohn, 1913, pp. 167.

Ց. ՏԷՐ ՑԱԿՈԲԵԱՆ, Մոռցուած շիրիմ (Մելիք Փարսադան), «*Հանդէս ամսօրեայ*» *ԻԷ.* (1913), *թ.* 5, *էջ* 302–307:

Հ. ԵՍԱՅԻ ՏԱՑԵՑԻ, Իսրայէլ Օրի՝ տասնութերորդ դարու հայ ազգին ազատութեան ռահվիրան, «*Բազմավէպ*», *ՀԲ.* (1914), *թ.* 1, *էջ* 27–32:

Հ. ՄՈՒՍԱՑԷԼԵԱՆ, Ղարաբաղի նուաճման հարիւրամեակը (1813 *թ.* 12 *Հոկտ.* – 1913 *թ.* 12 *Հոկտ.*), «*Արարատ*», *ԽԸ.* (1914), *թ.* 2, *էջ* 144–160:

ԱՇՈՏ ՀԱԽՈՒՄԵԱՆ, Նիւթեր ազգային պատմութեան, «*Արարատ*», *ԽԸ.* (1914), *թ.* 4, *էջ* 371–376:

ԵՂԻՇԷ ՓՀՆՑ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ, Իսրայէլ Օրին եւ իր քաղաքական ծրագիրը, *Բագու* 1914, *էջք* 79:

ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐԳՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, *Մասն Բ.*, *Կ. Պոլիս* 1914, *հրատ. Վ. եւ Հ. Տէր–Ներսէսեան*, *սիւնք* 1601–3376 (*յատկապէս թ.* 1797, 1843–1846, 1899–1900, 1941, 1955–1956, *որ է ս.* 2620, 2684–2692, 2771–2775, 2837–2839, 2858–2862):

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. (ՏԷՐ–ՄԿՐՏՉԵԱՆ), Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին. *պրակ Բ.* Դոփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, *Էջմիածին* 1914, *էջք* 182:

Ե. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ, Հայերի ազատագրական շարժումները ԺԸ. դարում, *Բագու* 1915:

ԱՇՈՏ ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին. Բ. պրակ. Դոփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք» կարապետ Եպսկ.ի, (*գրախօսական*), «*Արարատ*» *ԽԹ.* (1915), *թ.* 9–10, *էջ* 788–792:

ԱՇՈՏ ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Ցակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը ռուս արքունիքին, «*Արարատ*», *ԽԹ.* (1915), *թ.* 9–10, *էջ* 775–781:

ԱՇՈՏ ՑՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Պետրոս Դի Սարգիս Գիլանենց (*Պատմական կենսագրական ակնարկ*), «*Արարատ*», *Ծ.* (1916), *թ.* 1–2, *էջ* 105–125 (*Յաւելուած՝* Մինաս Վրդ.ի զեկուցումը Կատարինէ Ա. կայսրուհուն՝ Գիլանի Հայերի մասին, *անդ*, *էջ* 125–128):

© National Library of Armenia

ԱՇՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Հայ–ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը, *Էջմիածին*, 1921:

ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Վաւերագրեր հայ պարսկական յարաբերութեանց մասին, *Երեւան* 1927:

Ն. ԱԴՈՆՑ, «Դաւիթ Բէկ» վէպի պատմական հիմը եւ գաղափարախօսական արժէքը, «*Բաֆֆի*» (*լոյս տեսած՝ Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակին առիթով, յորելեանի կազմակերպիչ Յանձնախումբին կողմէ*), *Փարիզ* 1937, *տպ. Խ. Մաթիկեան*, *էջ* 122–148:

Հ. ԵՂԻԱ ՓԻՋԻԿԵԱՆ, «Դաւիթ Բէկ»ի պատմութեան աղբիւրները եւ Մխիթարեանք, «*Բազմավէպ*», *ՂԶ.* (1938), *թ.* 6–9, *էջ* 172–187:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻ, Պատմութիւն պատերազմացն 1721–1736 թ., *Երեւան*, *Արմֆանի Հրտ.* 1938, *էջք* 108:

Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Գ. ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, Նոր փաստաթուղթ Դաւիթ Բէկի մասին, «*Սովետական գրականութիւն*» (*Երեւան*), 1942, *թ.* 4, *էջ* 129–131:

ԼԷՕ (ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ), Հայոց Պատմութիւն, *Գ. հատոր*, *Բ. գիրք*, *Ա. մաս*, Ազատագրական շարժումներ, *Դլուխ Ա–Դ. տպ. Երեւան*, *ՀՍՍՌ ԳԱ Հրտ.* 1946, *էջ* 491–699: (*Տե՛ս նաեւ* երկերի ժողովածու, *Երրորդ հատոր*, *Երեւան*, «*Հայաստան*» *Հրտ.* 1973, *էջ* 7–209, *ծնթ.* 23–27, *էջ* 601–605):

Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Նոր վաւերագրեր Պետրոս Մեծի ժամանակաշրջանի հայ–ռուս բարեկամական յարաբերութիւնների մասին, «*Էջմիածին*», *Գ.* (1946), *թ.* 2–3, *էջ* 59–70:

Ա. ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ, Հայ ազատագրական շարժումները Սիւնիքում (1722–1730 թթ.), *Առանձնատիպ Հայաստանի Պետ. Պտմ. Թանգարանի «Աշխատութիւններ»ու Բ. հատորէն*, *Երեւան* 1950:

Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Նորայայտ վաւերագրեր հայ – ռուսական յարաբերութիւնների պատմութեան համար: – Իսրայէլ Օրու եւ Մինաս Վարդապետի նորայայտ վաւերագրերը, «*Էջմիածին*», *Է.* (1950), *թ.* 11–12, *էջ* 70–75:

Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Նոր վաւերագրեր Դաւիթ Բէկի ու նրա գլխաւորած ազատագրական շարժման մասին, «*Տեղեկագիր*» *ՀՍՍՌ ԳԱ–ի*, 1951, *թ.* 8, *էջ* 70–71:

Ա. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ–ռուսական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, *Երեւան*, *ՀՍՍՌ ԳԱ Հրտ.* 1953, *էջք* 280 (*Վաւերագրեր՝ էջ* 141–262):

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Իսրայէլ Օրի (*կեանքը եւ գործը*), «*Հայրենիք*» (*ամսագիր*, *Պոստ–Ռեդ.*), *ԼԳ.* (1955), *թ.* 12, *էջ* 97–101, *ԼԴ.* (1956), *թ.* 1, *էջ* 70–78, *թ.* 2, *թը՝ն*), *էջ* 79–86, *թ.* 3, *էջ* 72–80, *թ.* 4, *էջ* 79–86:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Համբաւաւոր «Վաւերաթուղթ»ը (*Անդեղակոթի ժողովին եւ Իսրայէլ Օրիի մասին*), «*Հայրենիք*» *ԼԵ.* (1957), *թ.* 5, *էջ* 80–96, *թ.* 7, *էջ* 110–112 (Ո՞վ էր Տէր Ներսէսը):

Վ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ, Յ. Փիւրտեանի «Իսրայէլ Օրի» յօդուածաշարի առիթով, «*Պատմա–բանասիրական Հանդէս*» (*ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան*), 1958, *թ.* 2, *էջ* 287–293:

Ս. Տ. ԵՐԵՄԵԱՆ (եւ ուրիշներ), Հայ ժողովրդի պատմութիւն, *Ա. մաս*, *Երեւան*, *Հայպետհրատ.* 1958, *էջք* 424 (*յատկապէս՝ էջ* 349–374):

ԱՇՈՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, *Գիրք Բ. Երեւան*, *ՀՍՍՌ ԳԱ Հրտ.* 1959, *էջք* 696:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Իսրայէլ Օրի (*Պատմաքննական ուսումնասիրութիւն*), *Վենետիկ – Ս. Ղազար*, 1960, *էջք* 216:

Վ. ԴԻԼՈՅԵԱՆ, Մի նորայայտ նկարի մասին (*ուր ներկայացուած են Իսրայէլ Օրին եւ Մինաս Վրդ.*), «*Պատմա–բանասիրական Հանդէս*» (*ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան*), 1960, *թ.* 1 (8), *էջ* 265–266:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Պատասխան առ Վ. Ոսկանեան՝ Իսրայէլ Օրիի խնդրով, «*Բազմավէպ*», *ՃԺԸ.* (1960), *թ.* 1–2, *էջ* 34–39:

Վ. ՈՍԿԱՆԵԱՆ, Իսրայէլ Օրու կողմից Պետրոս Ա.ին ներկայացուած նորայայտ քարտէզը, «*Պատմա–բանասիրական Հանդէս*» (*ՀՍՍՌ ԳԱ, Երեւան*) 1961, *թ.* 3–4 (14–15), *էջ* 297–306:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Դարձեալ Իսրայէլ Օրիի մասին, «*Բազմավէպ*», *ՃԴ.* (1962), *թ.* 6–8, *էջ* 155–164:

ՎԱՐԴԱՆ Ա. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, Լեհահայերի մասնակցութիւնը Դաւիթ–Բէկի ապստամբութեանը (*Նոր նիւթեր ԺԸ. դարի հայ ազատագրական շարժումների վերաբերեալ*), *Երեւան*, *Պետ. Հմլս. Հրտ.* 1962, *էջք* 238:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Պարսամեան Վ. Ա.ի «Լեհահայերի մասնակցութիւնը Դաւիթ–Բէկի ապստամբութեան (*գրախօսական*), «*Բազմավէպ*», *ՃԻԱ.* (1963), *թ.* 4–8, *էջ* 154–155:

ՀԱՅՐԱՊԵՏ Ա. ԿՆԵԱԶԵԱՆ, Ազատագրական պայքարը Դաւիթ Բէկի գլխաւորութեամբ, *Երեւան*, *Պետ. հրատ.* 1963, *էջք* 164:

Յ. ՓԻՒՐՏԵԱՆ, Կնեազեան Հ. Ա.ի «Ազատագրական պայքարը Դաւիթ Բէկի գլխաւորութեամբ» (*գրախօսական*), «*Բազմավէպ*», *ՃԻԱ.* (1963), *թ.* 4–8, *էջ* 155:

ՄԻՐԱՑԷԼԵԱՆ Վ. Ա.– Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն, *Երեւան*, *ՀՍՍՌ ԳԱ Հրտ.* 1964, *էջք* 428 (*յատկապէս՝ էջ* 181–184):

ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ Վ. Ա.– Նոր նիւթեր Դաւիթ Բէկի ապստամբութեան մասին, «*Գրական թերթ*» (*Երեւան*) 1964, *փետր.* 14:

ԳԱԲՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ, Հարիւրամեակ նոր Նախիջեւանի քաղաքի, *Հմմտ.* «*Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, *հա. Բ. Երեւան*, *ՀՍՍՌ ԳԱ Հրտ.* 1970, *սիւնակ* 818, *ձեռագիր թիւ* 8815, 8816, *եւ* 8817:

ՍՈՂՈՄՈՆ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, Դաւիթ Բէկի ծագումաբանութեան հարցի մասին «*Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*» (*Երեւան*), 1971, *թ.* 1 (28), *էջ* 173–184:

Հ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Հայ–իրանական զինակցութիւնը 1726–1736 թթ. եւ արեւելեան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր – Շահի օրոք, «*Բանբեր*» (*Երեւանի Համալսարանի*), 1972, *թ.* 2 (17), *էջ* 72–85:

Ա. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Դաւիթ Բէկի ծննդավայրը, «Յառաջ» (*Փարիզ*), 1972, *Մարտ* 19 (*թիւ* 12·370):

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ղուկաս Սեբաստացի (1709–1752) հեղինակ Դաւիթ Բէկի պատմութեան, «*Բազմավէպ*» *ՃԼ.* (1972), *թ.* 4, *էջ* 491–501:

S. A. ESSEFIAN, **The Mission of Israel Ori for the Liberation of Armenia,** in «Recent Studies in Modern Armenian History», National Association for Armenian Studies and Research, Inc., Cambridge, Mass. (U.S.A.), Armenian Heritage Press, 1972, pp. 1-10.

MANOOG S. YOUNG, **Armenian Liberation Activities during the second Half of the eighteenth Century,** in «Recent Studies in Modern Armenian History», Nat. Ass. for Armenian Studies and Research, Inc., Cambridge, Mass. (U.S.A.), Armenian Heritage Press, 1972, pp. 11-22.

Ծ. Պ. ԱՂԱՑԵԱՆ (եւ ուրիշներ), Հայ ժողովրդի պատմութիւն, *հատոր Դ. Երեւան*, *ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ.* 1972, *էջք* 684 (*յատկապէս՝ էջ* 134–189):

© National Library of Armenia

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ, Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», «*Բազմավէպ*», *ճԼ.* (1972), *թ.* 2–3, *էջ* 232–259:

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ, ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերու հայ ազատագրական շարժումը, «*Բազմավէպ*», *ճԼԳ.* (1975), *թ.* 1–2, *էջ* 82–106, *թ.* 3–4, *էջ* 324-347:

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ, Մխիթարեան վարդապետներու նամակներ՝ որոնց մէջ յիշատակուած է Դաւիթ Բէկի պատերազմներու մասին, «*Բազմավէպ*» *ճԼԴ.* (1976), *թ.* 1–2, *էջ* 86–107:

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՐԱՄԵԱՆ (*Հրտ.*), Դաւիթ Բէկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցւոց» (*Երկու խօսք՝ խմբագրութեան կողմէ եւ բնագիրներ*), «*Բազմավէպ*», *ճԼԵ.* (1977), *թ* 1–2, *էջ* 298–324, *վերջին մասը տե՛ս թ.* 3-4:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՐԵՒԱՆՑԻ, Պատմութիւն պատերազմացն 1721–1736 թուի (*Հրտ. Հ. Սահակ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ*), *Վենետիկ – Ս. Ղազար* 1977, *էջք* 182:

Ա. Գ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ, Իսրայէլ Օրիի ծննդավայրը, տարիքը եւ ընտանիքը, «*Պատմա-բանասիրական Հանդէս*» (*Երեւան*), 1977, *թ.* 2 (77), *էջ* 199-214:

* * * – **Israel Ori ou l'actualisation de la question arménienne,** «Armenia» (Gardanne), N° 31 (décembre 1977 - janvier 1978), pp. 7-12 (**Ori en mission diplomatique**).

Résumé

DAŬID BEK OU L'HISTOIRE DES GUERRES DE ŁAP'AN

(P. SAMOUEL ARAMIAN)

Après avoir publié l'histoire des guerres de Daŭid Bēk, selon les relations communiquées aux Pères Mekhitaristes de St Lazare par les témoins oculaires, le général Step'an Šahoumean et le prêtre Aŭetik' (cfr. BAZMAVEP, CXXXV, 1977, n° 1-2, pp. 298-324), vient maintenant d'apparaître un récit complet des mêmes événements historiques, en trois chapitres, rédigé par le P. Łoukas Step'anosean de Sébaste (1709-1752) et conservé dans le manuscrit n° 620 de la Collection des Mekhitaristes de Venise.

Nous sommes heureux d'annoncer qu'à bientôt seront publiés, en un volume à part (Bibliothèque d'Arménologie BAZMAVEP, n° 12), tous ces documents précieux, avec des notes critiques, des tables des noms propres, des appendices historiques et une riche bibliographie, largement utilisée par l'auteur dans l'introduction.

Le livre sera dédié au 250ème anniversaire de la mort du héros national arménien, Daŭid Bēk (1728-1978).

ՀԱՄԱՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ԺԲ. ԴԱՐՈՒՆ*

Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻԻ ԵՒ ԹԷՈՐԻԱՆՈՍԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵՒ ԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿՈՎ

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան՝ ինչպէս նաեւ Հայ եւ Բիւզանդական Եկեղեցիներու փոխյարաբերութիւններու համապատկերին մէջ, մասնաւոր շահագրգռութիւն մը կը ներկայացնէ երկու Եկեղեցիներու միջեւ միութեան փորձը՝ որուն ձեռնարկուեցաւ Մանուէլ Կոմնենոսի կայսրութեան (1143–1180) եւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի կաթողիկոսութեան (1166–1173) օրերուն: Այս շահագրգռութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ, անկասկած, այն է՝ որ Բիւզանդիոնի Կայսեր եւ Սրբզ. Սիւնհոդին կողմէ Կիլիկիա իբր նուիրակ ուղարկուած Թէորիանոսի եւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի միջեւ տեղի ունեցած բանակցութիւնները, բաղմաթիւ տեսանկիւններէ, օրինակ կ'ընծայեն տրամախօսութեան (dialogue) մը՝ թրծուած այնպիսի սկզբունքներէ՝ որոնք պիտի կարենային եւ ներշնչուած այնպիսի սկզբունքներէ՝ որոնք պիտի կարենային ներշնչուած՝ համամիութենական (œcuménique) յինք, մերօրեայ չափանիշներով, համամիութենական (œcuménique) յինք, մերօրեայ չափանիշներով, համամիութենական (œcuménique) որակել: Մասնաւորապէս Շնորհալիի դիրքորոշումները՝ քրիստոսաբանական փշոտ հարցերուն, ծիսական եւ կանոնական վէճերուն առընչութեամբ, ներշնչուած միեւնոյն ատեն՝ թէ՛ միութիւնը իրականացնելու հաստատ կամքէ մը եւ թէ՛ Եկեղեցւոյ մէջ միութեան եւ այլազանութեան պահանջներուն յստակ գիտակցութենէն, իր վարմունքի շրջահայեցութիւնն ու խոհեմութիւնը՝ որքան Յոյներուն՝

*) *Այս գրութեան բնագիրը, ֆրանսերէն լեզուով, իր զեկուցում ներկայացուած է՝ 1976ի Սեպտեմբերին Աթէնքի մէջ կայացած Բիւզանդագիտութեան ԺԵ. միջազգային Համաժողովին եւ լոյս պիտի տեսնէ միեւնոյն Համաժողովի Գործերուն մէջ: Հայերէնի վերածումը, զոր հոս կը ներկայացնենք, կատարուած է Հեղինակին կողմէ՝ որոշ ընդլայնումներով և ծանօթագրութիւններով ճոխացած:*

© National Library of Armenia